CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S.D.P. 13

Coll. No. 451

Title Vaidhya Bhasya.

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No.: 451 Subject: ~~Puranic lit~~ Vedānta.

Title: Vaitathya Bhāṣya

Author: — Scribe: —

Date of the work: — Date of the Ms.: —

Place of the work: — Place of the Ms.: —

Size: 6.4" by 4.2" Extent: 111-209 foll.

Language: Sanskrit Script: Devanagari

Remarks:

साभिप्रायतयापरिकरांकुरः। तदुक्तं। चंद्रालोके। साभिप्रायंविशेष्यंचेद्भवे
परिकरांकुरइति। विज्ञानदानरूपस्यार्थस्याविद्यावृत्तिग्रहरणहेतुत्वात्का
व्यलिंगइतिसंसृष्टिः। तन्महत्त्वमेवेत्युदात्तं। हेत्वलंकारोवेतिसंदेहालंका
रः। तदुक्तं। हेतुहेतुमतोरैक्यंहेतुकेचित्प्रचक्षतइति॥११॥ तदेवंस्वतंत्र
स्वक्रमविधिंनिरूप्यपरैर्वेयंषडंग।शक्तिभिर्व्याप्तेतिसूत्रयन्नसाधार
णीषडंगवासनामाह॥ सर्वज्ञोनित्यसन्तृप्तःसत्सद्गुणमयगोनादिबोधःस्वतं
त्रोनित्यालुप्तात्मशक्तिर्निरुपमचरितोनंतदृक्संगषट्के॥ षड्ंगशक्तिव्यक्त
भावस्त्वमिहपरिच्छिन्नवज्ञायसेदेहिकोक्यायेनस्वात्ममन्नादेसकलवि

न्यमितं तेपरं याः सन्निदं॥२४॥हे शिवेति।शिवमुक्तिरूपश्रेयस्करा चेत् त्वं महा
त्मन्नशरीरेऽङ्गषट्केति।अङ्गानां हृदयादीनां षट्कं हृदयशिरःशिखाकवचने
त्रास्त्ररूपे।कर्मपुराणे ईश्वरगीतासु।सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता
नित्यमलुप्तशक्तिः अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः षडङ्गमाहुर्महेश्वर
स्येति।सर्वज्ञ इति।सर्वं जानाति सर्वज्ञः।अत्रैतरेयश्रुतिः।ईशानः सर्ववि ११
द्यानामिति।श्रुत्यंतरं च।यस्य ज्ञानमयं तप इति।अत एव नित्यतृप्तः पूर्ण इ
त्यर्थः।तथा च वाजसनेयिकश्रुतिः।तदात्मकाममाप्तकाममकामरूप
मिति।सदसदुभयग इति।सदमृतममृतं सुः सत्यसतीत्यनेन गच्छतीति तथो

क्तः।तथा च योगवासिष्ठे।यत्र सदसतोर्मध्ये पदं बुद्ध्वावलंब्य इति।कोटिद्वयां
तरालस्थमिति च।अनादिबोध इति।अत एवानादिरकृत्रिमो बोधो स्वानुभवप
स्तयोक्तः।तथा च वाजसनेयिश्रुतिः।अदृष्टो द्रष्टा अश्रुतः श्रोता मतो
मंता विज्ञातो विज्ञाता नान्योऽस्ति मंता नान्योऽस्ति विज्ञातेति।अत एव स्वतंत्र इति
स्वतंत्रोऽपारतन्त्र्यः स्वैरीति कोशः।स्वच्छंद इत्यर्थः।तथा च वाजसनेयिश्रुतिः॥
असंगो ह्ययं पुरुषेति।अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छा
यमतमोऽवाय्वनाकाशमसंगमित्यादिरपि।स्मृतिश्च स्वतंत्रः पुरुषो ह्यजर
ति।नित्यालुप्तशक्तिरिति।नित्या विनाशिनाशिनी।तदुक्तं श्रीमदाचार्यैः।

निःसीमनिःसमारे निरवधिगुणे नीतिनिपुणोदसारिद्रसतरएव स्वरूपादीनाम-
प्यस्मात्स्वपटलात्रुत्रानामदर्शनरूपी योपसंनवाद्यानिरूपयवागतचक्षु
षांपामरादीनामपिप्रतीतिविषयत्वादनुल्लुप्तानाकलितादृग्चाकारे रस-
र्यः। तथा च कौषीतकिश्रुतिः। प्रतर्दनं दैवोदासिं प्रतीन्द्रस्योक्तिः। योमां वि
ज्ञानीयात्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनमरुन्मुखान्यतीन्सालावृकेभ्यः प्रायच्छं ११२
बह्वीः संधा अतिक्रम्य दिवि प्रह्लादीयानतृणमहमंतरिक्षे पौलोमान
पृथिव्यां कालखंजांस्तस्य मे लोम च नामीयत स यो मां वेद न ह वै तस्य केन च
कर्मणा लोको मीयत इति। इदि परमैश्वर्ये इति। धातोरूपं णादिसिद्धइंद्रः

परमैश्वर्यानुपपौरन्त्रिवएव। मंत्रांतरमपि। संक्रंदनो निमिषएकवीरः। शतं
सेना अजयत्साकमिंद्र इति। प्रतिलवं सचित्रैः प्रतीयमाने सर्वः आत्मनःप्र
कात्रास्य निरुक्तलक्षणस्य। शक्तिः स्फुरत्तालक्षणविमर्शाख्या यस्य तयोक्तः।
तदुक्तं कूर्मपुराणे। ममैव परमा शक्तिर्यासा विद्येति कीर्त्यते। शोषयामित
या मायां योगिनां हृदि संस्थित इति। कामकलाविलासेपि। स्वाभाविकस्वरू
पाविमर्शवपुरस्य विद्यतेपराशक्तिरिति। अथवात्मनः शाक्तयः। तदुक्तं
कूर्मपुराणे। अहं हि सर्वशक्तीनां प्रवर्तकनिवर्तकः। आधारभूतः सर्वासां
निधानममृतस्य च। एका सर्वांतरा शक्तिः करोति विविधं जगत्। आस्था

प ब्रह्मणो रूपं मन्मयीमरधिष्ठिता। अमा च शक्तिर्विपुलां संस्थाप्य पयति मे जग
त्। भूत्वा नारायणो नंतो जगन्नाथो जगन्मयः। तृतीया महती शक्तिर्निहंति स
कलं जगत्। तासमीपे समाख्याताः कालाख्या रुद्ररूपिणीति। इदं वाक्यं पूर्वं नि
रूनिर्दैरूपितकालसंकर्षिण्या अप्यनिरुक्तं। निरूप चरितोनंत इति। यत
एवं विधोतो निरूपममुपमानस्य। रूपस्यापरस्याभावात् उपमारहितं चरि ११३
तं यस्य वस्तुतिस्तत्तच्छक्त्युपरक्तस्यापि वीतोपरागावस्थितिर्यस्य तथोक्तो।
त एवानंतोपरिच्छिन्नः। तथा च कठवल्लीश्रुतिः। रूपंरूपं प्रतिरूपो बभू
व तदस्य रूपं प्रतिचक्षणाय। वाजसनेयिश्रुतिरपि। इंद्रो मायाभिः पुरुरू

पईयते इति। वा अरद्दृंमहद्भूतमनंतमपारमिति श्रुतेः इति षष्ट्शक्तिमत्त्वा
वइति। इति प्रकारेण समर्थः। षड्भिः सर्वज्ञतानित्यतृप्ततानादिबोधता स्वतंत्र
तानित्यमलुप्तानंतताख्याभिः शक्तिभिर्युक्तः। अंतर्न्यविततएषोकर्मणोक्तः
वंजितइस्पर्धः। भावः सत्त्वायमस्त तथोक्तः। यथा पूरेणकार्येणकारणभूतायो
उपरिवृष्टेरनुमितिः। तदुक्तं सत्कविभिः। वृष्टो नदीमुखेनैव प्रस्थानं तव
णा मस इति। त्वं हे शिकोक्षेति। देशिकरश्मिप्रकंपनेइति धातोर्युसन्नः
प्रकृष्टकंपनं तु। निःप्रपंचं निरीक्षेत तद्दृशा दृत्ते न चिरं बुधः। सुधार्द्रया वि
शुद्धस्फुलीयेनानंदचिद्घन इति। सा निखिलपापाशपाटनसमर्था निरीक्ष

त्सर्वं शिष्यात्मनः परशिवाहं भावनोपदेशात्स्वरूपं निष्कलं शिवं बुधाः तद्रूपत्वं गुरो
रपि। तन्निरीक्षणसामर्थ्याद्रात्मनश्च शिवात्मतां। भावयेच्छक्तिनम्रः सन् तत्रांकोन्ये
षाकलंकिनोदुसुतरचतुःश्चातीरीसादृश्यात्तिप्रकंपयपति। दृशिकल्पस्य र
क्तशुक्लपद्मद्वंद्वं मस्तके यस्य राजते श्रांतं च तयोर्मध्ये तस्य श्रीपादुका
स्मृतिरिति गुरुपादुकास्तोत्ररीत्या दक्षिणामूर्त्तिमंत्राणां दर्शनादृषिः सचो ११५
भयोरपि विद्ययोः। यथा प्राकृता अपि त्वाद्या अनुष्टुपादिछंदोनिबद्धा दुरूहा
स्तथात्रापि मंत्रार्थगोपनाच्छंदः। तथा च कौथुमी श्रुतिः। दिवा वै मृत्योर्बिभ्य
तस्त्रयीविद्यां प्राविशंस्ते छंदोभिराच्छादयंस्त छंदसां छंदस्त्वमिति। वक्ष्यंते

चेरुप्यादि वासना क्रमयोर्मातृकास्कंधविवेके मासे विद्यादिनेत्रे सत्र। तच्चा
पंक्तिरूपयोः परदेवतात्मिके देवते पराकालसंकर्षिण्यो। तदुक्तं मदुक्त
ललितार्चासंग्रहे। स्वप्रकाशचिदंबोधिस्थेरलीलारसोज्ज्वलः। पदार्थमल
केनास्यानुत्तमं तामनोकृषिः। सर्वेषां मंत्रतत्त्वानां छादनाच्छंद आनने।
अकृत्रिममनाद्यं तं देवनं देवताहृदीति। ततो हृदयांबुजमध्ये परशिवं
चिदात्मकं विचिंत्य तत्र समनस्कं जीवनमद्य इति मंत्रेण समर्पयेत्। तदु
क्तं आगमकल्पद्रुमे। इडया मा हृदयं हृदयैस्थैच्छिदात्मकं। क्षिपते तत्स
रत्वेन हृदयेन ततः परमिति॥ ततः स्वाहेति मंत्रेण सकलं वेद्यरूपं हव्यं द्र

ञ्जियसुखामनोद्वाराद्दूरयमानीय तारादिपंचमनुपरिचीयमाने सर्वज्ञत्वादि-
गुणप्रक्षेपरसंविद्रूपोऽनुकुर्यात्। तदुक्तं तत्रैव। सर्वज्ञत्वादिगुणैर्युंगे संविद्रू-
पे परात्मनि। क्रियते विषमाहारः शिरोमंत्रेण दीक्षिकैरिति। ततो वषडिति मं-
त्रेण द्वीपाद्द्वीपांतरमिव तत्स्वसङ्केतमनुलोमक्रमेण क्रमागतेन बहिःस
र्वत्रमेयसंविद्घनत्वततया चिन्मयतां ध्यायेत् परामृषेव॥ तदुक्तं तत्रैव फ-
ट्शिरोरूपचिह्नं मम यत्ता वासनादृढा। क्रियते निजदेहस्य शिरोमंत्रेण दी-
क्षिकैरिति। ततो हुमिति मंत्रेण भूतशुद्ध्यादिशुद्धमात्मदेहं मंत्रमूर्तिं वि-
मृश्य मंत्रवाच्येन तेजसा। अथ ध्यानं रक्षणं। कोऽर्थः। शारीरे येपे नुपाधयो

हरेकर्त्तीयास्तम् हरीन्द्र सखात्म विमर्शोपयिकपदार्थगोपनं कवचार्थ इ-
त्यर्थः। तदुक्तं तत्रैव। मंत्रात्मकस्य देहस्य मंत्रवाच्येन तेजसा। सर्वतो वर्मं मं-
त्रेण क्रियते हमसंवृतिः॥ ततो वौषडिति मंत्रवाच्येन तेजसा मनसात्मनः प्र-
तिलोमक्रमेणैकं विभावयेत्॥ तदुक्तं तत्रैव॥ यदृष्ट्वाति परं ज्ञानं संविद्रूपे
परात्मनि। हृदयादिपरं तेजःस्याद्दृत नेत्रसंज्ञितमिति। ततः फडिति मू-
नेनैव विमर्शाख्येन तेजसा। स्वमाध्यात्मिकं जीवस्वरूपं। आधिभौतिकं सु-
खदुःखादि। आधिदैविकं धर्माधर्मरूपं तापत्रयं नाशयदस्त्रं। तदुक्तं तत्रै
व। आध्यात्मिकादि यद्रूपं साधकस्य विनाशयेत्। अविद्याजातमस्त्ररूपसंस्था

मद्वितीरितमिसा हिवासनागर्भयागुरोः। अस्याद्याहार्येणपश्चात्सर्वज्ञत्वाक्ति
धाम्नेहृदयायनमः। नित्यतृप्तत्वाक्तिधाम्नेशिरसेस्वाहा। अनादिबोध॰ शि
॰वषट्। स्वतंत्रत्वाक्तिधा॰क॰ नित्य॰ नेत्रत्रयायवौषट्। अनंतत्वाक्तिधा॰
फ॰ इतिरूपेणज्ञायसेऽस्माविषयःक्रियसेयेनेतितदितित्रो॰ तदीयेन
प्रमागोचरीकरणेन। अनादौनादिशक्तिनादौयस्मिंस्तथोक्तोनादस्तस्यस्तस्य स्व
स्मतरविभागविरुद्धैर्ध्वनादेरनवरतकव्याप्तिभिःसाधितैर्वैरिसादि ११६
नात्रैवबस्माणरीसामहाप्रसेस्वरूपएवविलयादनादित्वंपरत्रिवम
अत्रप्रमाणंपिंडावाचकविसरसमहतःसंस्कारदोषात्स्थितिनादौसोतव

सर्व्वेदेविसमनासीमानमुद्धेघयत्रघंटाफ्राणइवक्रमेणविरमन्नेसामणी
पत्नीमानिष्प्रत्रपरिचिद्दशामनुपमांसर्वत्रिपुराणीममेति। अनादावतीतइ
सादिपाशास्त्रपूर्वापरविवक्षितापर्यालोचनमूला। अनादेरितिपाठेपरा
याविशेषणं। तस्मात्त्वतेजोंतर्निरूढारचयतिजगतामादिमध्यांतकाला
नित्यत्वानादित्वसर्वव्यापित्वात्। तेस्वात्मनीति। एवंलक्षणेनत्वंसर्व
धिनिस्वात्मनिस्वस्वरूपेपराम्पाःषोडशपंचधाइत्याद्युक्तनिर्वचनामाः श्री
मच्छ्रीचक्रमहापुरस्याध्याःश्रीमहात्रिपुरसुंदर्याःसमेरमितिशेषः। परां
तीमध्यमावैखरीभिःइच्छाज्ञानक्रियाकुंडलीमातृकाभिः भारतीवसुधा

ष्टाणीभिः। आगुल्फषोडशपंचधा विंशन्मितैरिसर्पैः। वा सर्वत्रैतादृशीभिर्नि हु।
काभिः। षड्विंशगशक्तिभिरेव सन्नेहैः सह यथा तथेति क्रियाविशेषणं॥
सकलविलसितमिति सकलं कलाभिः अष्टत्रिंशद्भिः शिवस्य मंडलत्रय
स च प्रणवकलाभिश्चैकपंचाशद्भिर्मातृकास्कंधविवेचने विवक्षिता।
भिः सह विलसितं पुरत्रयसंचरणविहरणोल्लसितं। तदुक्तं पूर्वचतु २२७
शत्यां। प्रविश्य परमार्गे तु सूक्ष्माकारस्वरूपिणी कवलीकृतनिःशेषबीजा
ंकुरतां गता। वामा शिवा तथा ज्येष्ठा शृंगाकारतां गता। रौद्री तु परमेश्वानि।
जगज्ज्ञा सस्वरूपिणी। एवं सा परमा शक्तिरेकैव परमेश्वरि। त्रिपुरा त्रिविधा

देवि ब्रह्मविष्णवीशरूपिणी। ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिरिच्छाशक्त्यात्मिकाप्रि
ये। त्रैलोक्यं संसृजत्यस्मात्त्रिपुरा परिकीर्त्तितेति। ज्ञातुर्नीतीति विशेषः। एतादृश
परमबोधवान् देशिकानुग्रहतः स्वस्वरूपमेव तथा प्रत्यपतीति यावत्। अ
लंकारस्त्वत्र पूर्वार्द्धे पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरहेतुत्वात्कारणमाला। तथा च सर्वं
तत्र पूर्वपूर्वस्योत्तरहेतुत्वे कारणमालेति। देशिकोक्ता षड्शक्तिव्यक्तता
नैव इति पदार्थहेतुकगर्भस्य ज्ञानानंतवाक्यस्योत्तरवाक्यं प्रतिहेतुत्वाच्च
क्यार्थहेतुकं काव्यलिंगमपि॥ २२॥ ननु सोमापकारे पूर्वश्रुतौ गायत्री सा
वित्री सरस्वती स्वसजपा मातृका तया सर्वमिदं व्याप्तमिति उपक्रम्य गायत्री

मुहूर्त्ते प्रातर्गायत्री मध्यंदिने सावित्री सायं सरस्वतीति इतरमजपाहंसख्ये
वं भगवती सर्वमाप्नोतीत्येवं तस्यै नमो नम इति ॥ तान्भगवानाहे साद्रिनाग
पत्रे व विश्वात्मकतया तद्दुत्तीर्णतया च निरूपिता परा मन्त्रोद्धृतिरपि गाय
त्री तरवेति गायत्र्येवोपास्यत्वेनास्तु । अमस्तु । एकमेवाद्वितीयमिति रीत्या
चैकत्वं । मौनो । अक्षरविमर्शरूपो स्वात्मा विति द्विधात्वं । मातामानंमेयं बिंदु ११८
त्रयमिश्रबीजरूपाणि धामत्रयपीठत्रयशक्तित्रयमावतामपि चेति रे
वानां त्रितयं त्रयीकृतभुजामिमादिना च त्रिधात्वं । एवं च षोढा पंचधा चे
तिवासनाविवेचिता न चतुर्थरूपाण्येषमूर्तिचान्तुरीयाकापित्वमिति तुरीय

वासनानुविवेचितेति त्रिशंकाद्वयं द्वाभ्यां परिहरन्नाह ॥ गायत्री वेदमात्री श
तमखफलदा वेदत्यासैकवेद्या चिच्छक्तिर्ब्रह्मविद्या परमशिववनवश्रीप
रोत्या करोति । शास्त्रैर्लोकवाच्यामखिलमतमिति यस्कृतत्वामवाच्यांस
मस्तो तौ विनुतिं त्रिभुवनमयतां त्वं ततः सर्वतुर्य ॥ हे परशिव । उक्तनिर्व ११८
चनं । गायत्री ति गायंतं त्रायते गायत्री । तथा च छंदोगश्रुतिः । वाग्वा इदं सर्वं
भूतं गायति च त्रायते च या वै सा गायत्रीति । तां हैके सावित्रीमनुष्टुभमन्वा
हुरिति च श्रुतेः । एतौ वेदमात्री वेदानां मात्री प्रमात्री सर्वश्रुतेः गायत्र्या
प्रसृतत्वात् ज्ञातमखफलदेति । अत एव वक्ष्यमाणानि मन्त्रश्रुतिपाठ्याऽत्तो ।

त्विष्टोमाद्यास्तेषां फलानि स्वर्गादीनि दृष्टानि तत्प्रोक्ता। वेदत्रयाण्येकवेद्यस्ति
पत्तौ वेदानां त्रयाणां चैकं वेद्यं यस्मात्तच्च विवक्षितं विभतिपेगे सत्रक्ष्ये
न अग्न्यादिरचूसमासो नः परधाम प्रतिपादकत्वात्। यातेषां वेद्यानैतथा च
छन्दोगकर्तावषट्कारालत्तो। अथ सावित्र्यंगानि व्याख्यास्यामः॥ त्रिरोप्रणवाल
लाटं योग्नं ग्नादिलोचनं हृदुषी मुखमग्निर्जिह्वा सरस्वती त्वग्नीवाव मस्व। ११९
प्ररुद्राग्भेबाहुदरीवायुः पृष्ठमिंद्रो विष्णुर्नाभिः प्रजापतिर्जघनमस्म
मरुतौ वेदाः पादौ ग्नितं विद्युद्दृष्टं सितवासुरस्त्रीनिपर्वताः समुद्रा धा
सांसि नक्षत्राणि एपलंकारो यएवं वेद रुद्र एताद्रूपपुत्रकाम्यकाधिका च स

वीसाक्षस्त्विदेवकृषिमन्त्रब्रह्मसवं च पातुमामिति। ब्रह्मसवं च पातुमा
मिति। योगीश्वरः। गायत्रीच्चैव वेदांश्च तुलया तोलयत्प्रभुः। एकतश्चतुरो वे
दान्सांगा देवी तथैकतः। दृष्ट्वा कृत्वोपजप्ता पागायत्र्यक्षरा कृतं लघु। तस्मात्पं।
प्रणदेहाश्रुनात्रकामीविचारणेति। याज्ञवल्क्योपि। गायत्री योन जानाति ह
यात स्यपरिश्रमः। एकतश्चतुरो वेदाः गायत्री चैकतः समा। पमः स्मृतावा।
पि न तया वेदजाप्येन पापं निर्दहति द्विजः। यथा सावित्रिजाप्येन सर्वपा
पैः प्रमुच्यते। गायत्रीमात्रसारोपि वरं विप्रः सुयंत्रितः। नायंत्रितः सर्ववे
दः सर्वाशी सर्वविक्रयी। इति वेदानां त्रयाणां चोपक्रमोपसंहारयो

गायत्र्यामेव पर्यवसितत्वादित्यर्थः। कूर्मपुराणेपि। सावित्री सर्वज्ञात्मानामि
ति। पद्मपुराणेपि। सावित्री वापि गायत्रीति। चिच्छक्तिरिति। चित्त्वं चैतन्यं प्र
ज्ञोपलब्धिश्चित्संविद्विदितिनिघंटवः। शक्तिः। चिद्रूपं सामर्थ्यं। तथा चेश्वर
प्रत्यभिज्ञायां। चितिः स्वतंत्रा विश्वसिद्धिहेतुरिति। अत एव ब्रह्मविद्यानु
भवोपायो वा ब्रह्माकारैव विद्या। तदुक्तमथर्वशिरश्रुतौ। सा विश्वमहंदृ २२०
ति। तत्र श्रीपरेति। श्रीपराणि वीरुक्तनिर्वचनावाक्। तथा च वाजसने
यिश्रुतिः। गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किंच वाग्वै गायत्रीति। शब्द
ब्रह्मैकवाच्यामिति। शब्दब्रह्मणः। तथा चाथर्वणश्रुतिः। शब्दाक्षरं परं

ब्रह्म तस्मिन्क्षीणे यदक्षरं। तद्विद्वानक्षरं ध्यायेद्यदीच्छेच्छांतिमात्म
नः। द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दो ब्रह्मेति विश्रुते। शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं
ब्रह्माधिगच्छति। तस्य वाच्य ब्रह्मण एकं वाच्यमर्थभूतामित्यर्थः। अ
खिलमतमिति व्यक्तत्वामिति। अखिलानि मतानि वैदिकादिदर्श
नानि तेषामिति यथा पौर्णिमवः। तदुक्तं। मितिः सम्यक्परिच्छित्तिरि
ति। तथा व्यक्तं स्फुटं तत्त्वं वैरूप्यं तंत्रगोप्यस्याः। तदुक्तं च सुंदरीमहिम्नस्तु
तौ। कौधमुनिनेव। गायत्री सावित्री सरस्वतीय संहिता संध्या त्रयी सागमे
रव्याता त्रिपुरात्वमेव महतां शर्मप्रदा कर्मणां। तत्र दृष्टीनदिव्यचात्ति

रविश्च तं ब्रह्मसकर्मेश्वरः। कस्माद्धि हंसरूपो हरिश्च सविता बुधः। शिवश्च त्वं गुरु
रिति। अथ वागक्षराणि तत्त्वानि सृष्टिव्याप्तिसंस्थानि चतुर्विंशतिः तस्या
ःश्च सप्त स्वरव्याप्तानि। तदुक्तं सारहारितिलके। यो वर्णमि गायत्री तत्त्वरूपा मि
ता। चतुर्विंशतिवर्णत्वात्तद्रूपता। तामरूरमासे वसंते। अनेन गाय
म सूरैः साईत तस्या सोपि सूचितइति पदार्थाद्दृश्येत ध्याय्याता रः। अ
सह रमासोपि सूचितः चतुर्विंशतितत्त्वरूपतो कोपयत्र गौ रवग्निमान २२१
प्रपंचिता। ततो विज्ञातव्या नीया। अत एव वाच्यां तत्त्वरूपतया विश्वरूपता।
दक्षुमहाकामिसर्पाः। यतुष्टो वसिष्ठं तेषड्विंशत्तत्त्वानि गायत्री तु चतु

र्विंशहरूरेति। ततच्चुरीयविवेचने यथाक्तोमविष्यति। सप्तसंतो तो विभूतिमिति।
सप्तसंतो तां मित्र राहीनि विभूतिर्यस्याः। उक्तं च तंत्रांतरे। शून्यः परात्पररूपतयोपशूद्य
ष्टः स निवर्त्तते। तत्सद्वंसद्वितिप्रोक्तं तन्मात्रवान्वृत्तरतः। भूतत्वात् कारणत्वाद्ब्रम
हृते। ब्रह्मसंगतिः। तद्देवसर्वज्ञनता तस्माच्छुर्भाहृतिजनः। तपोज्ञानतपश्चे
वतप्यास्तपतयास्मृतं। ससंपरत्वाद्धानं तज्ज्ञानतः स्मृतं। प्रणवस्यायाहृतिनां
गायत्र्येकमयोच्यते। अकारो भूरुकारात्म भुवोमार्गः स्वरीरितः। विंदुर्महस्त्व
था नादो जनशाक्तिस्तपः स्मृतं। शांतिः सत्यमितिप्रोक्तं यत्नेसरतरंपदं। तद्वि
तीयेकवचनं मनंताखिलस्तुनेः। सृष्ट्याद्दिकारणं तेजं परं ब्रह्माभिधायते॥

व

यत्र सवितुरित्युक्तं षष्ठ्येक वचनात्मकं। धातो रिह विनिःपन्नं प्राणिः प्रसव वाच
कात्। सर्वासां प्राणिजातीनामिति प्रसवितुः। सहावरेण्यं वरणीयत्वात् प्रार्थ्य
त्वात्सेवनीयतः। पूर्वस्याष्टाक्षरस्यैवं आहुतिर्भूरितीरिता। पापस्य भंजना
द्भर्गो ~~हस्यैवं आहुतिर्भू~~ न कस्निग्धतया पथवा। देवस्य दीप्यमानस्य सूर्य्या
दिगुणिनस्तथा। ध्यै चिंतायाम तो धातो र्निष्पन्नं धीमही सततः। हीनतारहि १२२
तं तेजो निष्पन्नं धीयः स्यात्स्तु हिरण्मयः। सुसूक्ष्मः सोहमित्येवं चिंतयामः
सदैवहि। द्वितीयाष्टाक्षरस्यैवं आहुतिर्भुवरीरिता। धियो बुद्धिर्मनो रमंछेः
दस्तत्वाद्य ईरितः। कृतश्वासिंगमसासः सत्त्वाक्षुसिद्ध पदस्य हाता। यत्र तेजो नि

रूपकं सर्वदेवमयात्मकं। न इति प्रोक्तं आदेशः षष्ठ्यां वकिति चास्य तः। तस्मात्
स्मात् कमित्यर्थः। प्रार्थनायां प्रचोदयात्। तृतीयाष्टाक्षरस्यापि आहुतिः स्वरिती
रिता। आपो ज्योतिरसमिति सोमाग्नी तेज उच्यते। तदात्मकं जगत्सर्वं रसते
जो द्वयं स्मृतं। अमृतं तदनादित्वाद् ब्रह्मत्वाद्ब्रह्म गद्यते। यदानंदात्मकं ब्रह्मस्य
ज्ञानादिलक्षणं। तद्भूर्भुवः स्वरित्युक्तं सोहमित्येव मुदाहृतं। एतच्चतुर्वेदसामर
स्यमित्ररत्वाच्छिरईरीतमिति। त्वत्वं सर्वं बधिनी। त्रिभुवनमयतां प्रकृतं त्रिभु
वनं त्रिभुवनमयस्थिस्तता। नवब्रह्म तथनेम यष्टा। प्रायुर्येण प्रकृतं प्रकृतं
तस्य वचनं प्रतिपादितं। मित्यर्थ इति व्याख्यान्हृता। अत्रार्थप्रमाणं श्रुतिपूर्वं

भिरो ब्रह्मा लव्यादंघो रिसवोचाम। अस्मा छंदोगोपनिषद्यपि प्रजापतिर्लोकां
स्तामतपत्तेषां तप्यमानानां रसान्प्राबृहदग्निं पृथिव्या वायुमंतरिक्षादादि
त्यं दिवः स एतास्तिस्रो देवता अभ्यतपत्तासां तप्यमानानां रसान्प्राबृहदग्ने
ऋचो वायोर्यजूंषि सामान्यादित्यात्स एतां त्रयीं विद्यामभ्यतपत्तस्यास्त
प्यमानाया रसान्प्राबृहद्भूरित्यृग्भ्यो भुवरिति यजुर्भ्यः स्वरिति सामभ्य इति १२३
इती रीमां व्याकरोतीयतः कथ्यं यति तस्मात्। तथा च छंदोगश्रुतिः। सेयं दे
वतैक्षत हंताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेन। त्मनानुप्रविश्य नाम
रूपे व्याकरवाणीति। त्रिजगन्चंद्रिकायामपि। विश्वमेतत्रितयामह

ससोनामरूपविवरेणानिष्क्रांतिः। सालंबं बनबिन्दुपासतां तान्यग्नीस्यसि
धर्मिणी त्रितुरीति। ततस्तस्मात्स्वं सर्वं तुर्यः सर्वस्मात्सर्वं त्रित्रिसंकेति तानुर्य
ः तुरीयोसि। तथा च वाजसनेयिश्रुतिः। गायत्र्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्प
द्यपदसि न हि पद्यसे। नमस्ते तुरीयाय दर्शताय पदाय परोरजसे सावदो
मीति॥ योगयाज्ञवल्क्येऽपि। तुरीयं तु पदं तस्याः परं ब्रह्मणि संस्थितमिति॥
त्रिजगन्चंद्रिकायामपि। तद्यतत्प्रपन्नववर्वणात्मकं ज्ञागुरादिपदं वप
त्रिधागमं। यत्तुरीयमपि तद्विलापनं नाव तत्त्वमसि विलेत्रिजंनसे इतिवद
ते च गायत्र्याः परत्रिवपरतासोपपत्तिर्विभूतियोगे। वेदा गायत्रीति पाँवसु

मात्रशब्दस्तत्वादिव्यावर्त्तमम्लः। स्वरूपादिषु मात्रशब्दस्य जननीवाचिनो
ग्रहणात्स्त्रीरूपोऽर्थो डीबीति प्रमाणवाचीनुरूपदः। अलंकारस्तु विशेषणं सा
भिप्रायतया परिकरः। गायत्रीति। विशेष्यसाभिप्रायतयात दंकुरोऽपि। वि
शेषणानामस्मोस्म हेतुत्वेन कारणमाला वि।। पूर्वं वा कार्यं स्मोत्तरं प्रति हेतु
तया काव्यलिंगमपीति।।१३।। संसारासारनावप्रहरणचतुरामादिशक्तिं १२४
परांतां स्वात्माभिन्नां विदित्वा वसुरसुमतिभिन्नोऽहं हेतुनाहं कृतस्वः। एका ३
ग्रं ब्रह्म विश्वप्रसरमनवधिस्वप्रकाशप्रपूर्णं ज्ञात्वा मुक्तः स योगी भवति
गतभवस्तस्य सादाम्न हेतुत्वात्।। हे महेशेति। महत्वाति वामहीयते महान्स

वामावीराध्वेति। भक्तानुग्रहकारक। तदुक्तं अथर्वशिरसि। अथ कस्मा
दुच्यते भगवान्महेश्वरो यस्माद्भक्तानुज्ञानेन योगीश्वर्येण महयति म
हीयते वा महेश्वरः इति। कूर्मपुराणेपि। ईश्वराणां महेश्वर इति संसा
रसारभावनौप्रहरणचतुरामिति।। संसरणात्मकस्य संसारस्य योऽसा
रभावो जननमरणरूपस्तस्मार्त्त्वं तस्य प्रहरणं प्रकृष्टं हरणमपुनरावृत्तिरू
पं तत्र चतुरां दक्षां। दक्षेतु चतुरपेशलेति कोशः। तदुक्तं मनियुक्तैः। ब्र
ह्मांडबुद्बुदकदंबकसंकुलोऽमायो दधिर्विविधवस्तुतरंगमालः।। अस्य
मंवा। फटितिप्रलयं प्रयाति यस्यान संततिमहावडवामुखाग्निविद्धि

एवं च वस्तुमात्रस्य मायिकप्रपंचस्य कार्याच्चित्कावुद्भवलक्षणावच्छिन्नस्यात्मैव ।
सृष्टिर्नो भवतः । आदिशक्तिमिति । यथा च कूर्मपुराणे । या सा हेतुः प्रकृतिः
साप्रधानं बंधः प्रोक्तो विनियोगोपि तेन । माया शक्तिः प्रकृतौ रूपा वेदेषु
का कारणं ब्रह्मयोनिः । तस्मा एकः परमेष्ठी परस्तान्महेश्वरः पुरुषस्य
रूपा इति चतुःश्वासामपि । कूटस्थयात्मिकां देवीं समष्टिं समष्टिरूपिणीं । आ
द्यां शक्तिं भावयंत इति । तां प्रसिद्धामुपक्रांतां वा । अत एवापं तच्छेषपक्ष । १२५
निरपेक्षः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे । प्रसिद्धोपक्रांतविषयपरत्वच्छेषपक्षं इदं
नापेक्षत इति ॥ अत एव परामृश्य तस्याणां गायत्री वाचं । परं चं वक्ष
ध्यं

माणेषु उन्नयपरत्विमचक्रचक्रवर्तित्वेन । २ ॥ तथा च छांदोग्यश्रुतिः । से
यं चतुष्पदा षड्विधा गायत्रीति षड्विधत्वं चापवर्णे पुरुषोऽस्य कांडे परं
प्रकृतौ वगायत्री वा स नामुक्तोप संहारे षष्ठोपनिषदि प्रागुक्तषोडावा
मनो या या षडुन्नयपरत्मीनां प्रदर्शनात् । प्रागुक्तवाजसनेयिश्रुतिरपि
वाक्याः षड्विधत्वेमानं । तच्छ्रात्नुपदमेव पराशक्तिप्रकरणे वक्ष्यते । स्वात्मा
भिन्नां विदित्वेति ॥ स्वात्मनोऽभिन्नां विदित्वा विज्ञाय । स्वस्यात्मनो जी ।
वस्याभिन्नां वा ब्रह्मात्मानं । तथा विज्ञाय वनं । अत्र प्रमाणं । ममैवांशो बहूवो जीव
लोके इति । स्वात्मैकाननया विमृश्य रूपेते सर्पः । वपुरसुमतिभिरिति । वपुषि

देहेऽस्तु मतयः। आत्मबुद्धयः। अनात्मनि नश्वरीरेंद्रियसंघाते च अस्मिन्क
मात्मबुद्धिबाढं कुर्वतो क्लिश्यता प्रतिजनुरनुमाविताऽनुरूपमानानु
भावयिष्यमाणं वपुषां प्राचुर्यात्। ताभिः नाहं त्वांहं कृतिस्यादृशि। नाहं ता
न आहृता। न जर्यस्य नस्मा हृतनष्टेन सुषुप्तिर्यो गधिनाः नाशमाप्तः
साचावरं संस्कृतिश्च तत्त्वस्थः। विदिरेवेति। पूर्वकाल्यवाची विदिरेवेति स्का। १२६
प्रसपः। पूर्वनिरुक्तपरागांकैः। स्वात्मैकाप्यरामर्षस्य देहाहंभाव श्रूत्य।
शुद्धसंविद्रूपपराहंताऽस्थितं देहेतो हेतुत्वं द्रढयति। तथा च कस्मात्तरे
अनात्मयं तस्य वितुर्वरेण्यं भर्गो हि देवस्य हितायधीमहीस घ्यः सतां

स्के त्राह रं हिताय। धियो यो हि योनः सति तं प्रचोदयात्॥ अपि स्वां प्रतिपाद्येत गायत्री
ब्रह्मणा। सोऽहमस्मीत्युपासीत विधिना येन केनचिदिति। स्वतंत्रक्रमेतृक्तं श्रीम
दाचार्यैः। स्वदेहेऽद्भुतानिर्घृणनिरणिमाद्यमिरगिनतो निषेद्धो नि सेव्या महंस्मि निसदा
भावयतियः। किमाश्चर्यं तस्यात्रिनयन समृद्धिं रुणायतो महासंवर्त्ताग्निविर
चयतिनी। राजन विधिमिति। तथा च परमप्रेमास्पदपरमसुंदरस्य तात्
स त्राशिंगवस्कन्नो निस्सरंगसहजानंदबोधस्वात्माऽहं भावना वनया वि यन्नित
मयत्र यानिमानः परहंताच्चीत्रीपरमशिवभट्टारक एवसद्दृश्यर्थः। अस
एवैतै कात्म्यमिति। तैकात्म्यं अव यवतयोपाधिवशात्स्रतीयमानमित्सर्था। वि

कालः। चातुर्वर्ण्यादित्वात्ष्यञ्। सर्वदाप्रतीयमानमित्यर्थः। विश्वप्रसरमिति। वि
श्वस्य व्यापकस्य शिवादिक्षित्यंतषट्त्रिंशत्तत्त्वात्मकस्य प्रसरः प्रमातृप्रमेयप्र
माकारतया व्यवस्थितिरूपस्तं। स्वप्रकाशात्मप्रपूर्णमिति। स्वो निजो नित्यः प्रका
शो निरूढरीत्या ग्राह्यग्राहकसंबंधेन तत्तत्सहायाकारतया स्फुरणरूपेणात्मेन
पूर्णं चांतर्बहिः सैंधवघनवत्स्फुरत्तीयमानमित्यर्थः। अत एवानवधि। देहका
लाकारैरपरिछिन्नमित्यर्थः। परिछेदे हेदे वलावधिरिति कोशः। ब्रह्मावृहत्वाद्बृ १२७
हत्वाद्बृंहयतिवा तस्मादुच्यते परं ब्रह्मेति। ज्ञात्वा। यथापरायागायम्यः स्वात्म
नाऽभेदेनस्यापंचपापंचमृतमयं विश्वं तन्मयीलं सहानघेडूति तं त्वां तरो

करीत्या विश्वस्याविप्रपंचाकारेण प्रोद्भासितं ब्रह्मैवेति श्वेत्यर्थः। तथा च विज्ञ
ग नचंद्रिकायां। सर्वं कालिकमिदं जगत्स्वयामासते विधुरज्ञाष्टरूपया। अं
तरंजननि बुद्धिदर्पणे बाह्यमेसमलरूपमद्वयमिति। मुक्तो यदृति। वास
नाज्ञानवैरागमुक्तिरित्सन्निधीयते। एषा च परमावस्था जीवन्मुक्तेषु विद्यतेति
योगवासिष्ठे। कः रीत्या जीवन्मुक्तइत्यर्थः। सयोगी योयः शिवाहंभावलक्षणो
निरूढमत्यानुग्रहस्वक्रमप्रवणाद्वित्यर्थः। तदुक्तं कुलार्णवे। यो निमुद्रानुसं
धानप्रस्फुरंमंत्रभैरवात्। गीर्वाणगणपूज्यत्वात् योगीति कथ्यितः प्रियेद्ध
ता। त्वत्प्रसादात् त्वदनुग्रहीप्राप्य इत्यर्थः। कपटीयेपंचमीति रूढकतिरीत्या

महेशस्यैवतादृशानुग्रहहेतुत्वादितिभावः।गतःभवःसंसारोयस्मात्सोक्तः।सं
सारस्यैवासारस्यस्वरूपतानुभावनेनमहासारवताप्रतिपादनादित्यर्थः।नि
वृत्तिसन्मात्रंतिष्ठतीत्यर्थः।किंचित्कालंजीवन्मुक्तावस्थांतुरीयतयानुभूय
विदेहमुक्तोमहासमुत्रयातिष्ठेदितिफलितं।तथाचकौथुमीश्रुतिः।गाय
त्रीवाइदंसर्वमित्युपक्रम्यतदेतत्पूर्णमप्रवर्त्तिपूर्णमप्रवर्त्तिनींश्रियंलभ १२८
तइति।वक्ष्यतेचविभूतियोगे।अलंकारस्तुपूर्वपूर्वस्योत्तरप्रतिहेतुत्वात्का
रणमाला।वाक्यार्थहेतुकंकाव्यलिंगंचयमपि॥२४॥अथयेकेनाप्यतत्त्वनिर्ण
यस्यदृष्टिकंदृष्टुरवात्कर्णाकर्णिकयासंप्रदायक्रमेणाधिगमंप्रपंचयतितस्य

त्रतर्कपितुरनिष्ठमाचष्टे॥विश्वेशस्यप्रकाशप्रसरमिहविनानामदृस्ती
नितत्त्वमीमांसारूपमेतत्तत्त्वपरमगुरोःश्रीमुखाम्नायजातं।स्वप्रसक्तंवि
ज्ञायपत्त्वरहितमितिचेद्दृप्तिचामस्यतत्त्वंयेधीमस्तकेयेषुलग्नाइहजनिमृतीरा
भुवंसंगमनैः॥ ॥विश्वस्याशिवादिक्षितिसंतस्येश्वा॥विश्वगोतप्रोतविश्वा।त
स्यावाप्यवैशिरःश्रुतिः।अथकस्मादुच्यतेईशानोयःसर्वान्देवानीशानईशा
श्री नीभिर्जननीभिःश्रुतिभिः।अभित्वाशूरनोनुमोदुग्धाइवधेनवः।ईशानम
स्यजगतःस्वर्दृशमीशानमिंद्रतस्थुषइतितस्मादुच्यतेईशानइति।पाद्म
सरपुराणेपि।तदन्यद्विश्वमीशानःसनुद्दिश्याधिकःशिवः।यानिवेदांत

वाक्यानि तानि सर्वाणि सन्ततम्। विश्वाधिकपरात्पर्वं नैव विश्वपराणि वेद इति।
तदुक्तं काशीखंडे। उपरिष्टात्स्थितेरष्टौ कोटयः स समीरितं। सप्तद्वीपपरि
वैकुंठे गोप्रोक्तानां प्रमाणतः। मूलेो कालरि संख्यातः कोटिषोडशसंमितः॥
यत्रास्ते श्रीपतिः साक्षात्सर्वेषामन्नयप्रदः। ततस्तु षोडशा गुणा के लोकोस्ति
शिवालयः। पार्वत्या सहितः शंभुर्गणास्कंदनंदिभिः। यत्र तिष्ठति सर्वेषा १२९
:सकलः सपरः स्मृतः। तस्माद्देवस्य विलोयं सर्वा यामूर्त्तिधारिणः। स विश्वे
इत्याख्यातो स्तहाज्ञात्रहिरंजगदिति॥ ये च धीराः ब्रह्माण्डधारसाधके
मो विपरीताः। इह संसारे। स्वप्रकाशापरं विनेति। स्वप्रकाशो निरूल

ह्मणस्तस्य प्रसरः। तदुक्तं दैवंगे। सा सा सर्वेश्वरी देवी सस देवमहेश्वर इति। तं
विना स्वरूपं तत्त्वमनुभावनीयं नास्तीति प्रकारेण मीमांसात्वं। विचारणार्था
न्मानधातोर्मान्वधदानशानेभ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्येति सनंतात्प्रत्ययादिति
स्त्रीप्रत्यये युसन्नामीमांसा वेदांतास्तेषामुत्तरमीमांसेति प्रसिद्धेन रूपं। रू
यति रूपं तस्मात् रूपं तन्निरूपांत इत्यर्थः। स्व प्रसह्यमिति। स्वस्याध्यरूविषयं
। सर्वं सर्वेतत्त्व सर्व समये कार्यं द्रियाणं नरान हि यद्रूपीक कर्म निरिदं
संव्यस्तु वानापरा॥ वागर्थव्यवहारकारणतनुः शक्तिर्जगद्व्यापिनी यकी
आत्मकला गतातवह्निवितत्त्वौमि वीजं परं इति सुंदरीमहिम्नस्तुतौ कोथ

मुनिंनलितरीसाविश्वात्मकतयाएवतस्याध्यात्वविषयत्वात्।तदुक्तंयोगवासि
ष्ठे।आगकारणमेवाशुसर्गादौसर्गलीलयास्फुरित्वाकारणंभूतंस्वयमात्मनी
ति।अकारणमेव।तोब्रह्मकल्पमिदंस्थितं।प्रसन्नमेवनिर्मातुंस्तंभंत्रास्वतु
मात्रपइतिच।परमगुरोस्तवैतदेतावता।प्रबंधेननिरूपितो।गुरूणामपिपरं
परया।गुरुत्वात्परमगुरुत्वं।तदुक्तंमौनाख्यमंजर्यां।स्वस्तिश्रीमत्परमशिवप १३०
दाब्जपारंपर्यक्रमेणस्वगुरुपादांबुजयुगंयावन्नावस्वमोमीति॥श्रीमुखाम्ना
यजालमिति।श्रीःशरणागतजनपशुपाशापाटनपटीयसी।तयोपलक्षिता
निमुखे रवानित्रस्थंआम्नायाः।पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तराख्याःपंचगिरीशाना

दिमुखैः।प्रत्येकंजप्यमानाःसंप्रदायाः।तदुक्तंवामकेश्वरतंत्रे।पूर्वपश्चिमदक्षं
चनत्तरंचनिरुत्तरमिति।प्रतिवक्त्रंविभागवता।विभागस्तुदक्षिणमूर्तिसंहि
तायां।पूर्वसिंहासनगताविद्याजप्यामहेश्वरि।देवीतत्पुरुषास्येनजप्यतेत
च्छृणुप्रियेदक्षसिंहादक्षिणास्येनदेवेशिलक्षितात्रिपुरापरा।कामेश्वरीरक्तने १३१
त्रामयाद्यापिप्रजप्यतइति।देविपश्चिमवक्त्रेणमयाद्यापिप्रजप्यतेदक्षादि
गुत्तरास्येनदेवेशिमयाद्यापिप्रजप्यतदक्षाद्यथेशानेनवक्त्रेणमयाद्यापिप्रज
प्यते।विद्यानांपंचकंदेविविशेषुलोकेषुदुर्लभमिसारिता।तदुक्तंमद्रुक्तसं
वर्गीता।पंचशिखरगतकोशाकल्पतरुकल्पलताशिविकाश्री।पश्चपविन्न

स्वन्तत्रमन्त्रस्त्वमसमलपत्नीत्वमिति। विशेषस्तु मानृकास्कंधरत्विमांविवेच
नेत्वं महाम्नायविद्यासारःस्फारस्वरूपइत्यत्र व्यक्तीकरिष्यते। तेषां जालमि
वजालं॥ आनीयः पुंसि जालस्यादितिकोशः॥ यथा जालस्य विस्तारोपसंकुचती
यमाना अपि तंतवो मूलवलये संहताः कवलीकृता सकलसंप्रदायाः पा
द्विंशान्तलात्मकतया परिणता अपि लदहनसरोजपंचकरूपात्वे इत्यर्थः। त १३२
दुक्तं गुरुपादुकास्तोत्रे॥ वागुरामूलवलये सूत्राद्याः कवलीकृताः। एवं कुला
लविज्ञानं पादुकायां प्रतिष्ठितमिति॥ तदुक्तं मांवगीतायां च प्रांभुकारमन्त्रखे
:खिलागुहाकुंजैकवासप्रियः॥ शुंडाध्वः सटयासके सरइव चोतन्त्रारिस्री

करैः। विद्यावृंहितघुर्घुरावमहानी मोग्रवापतिर्जायाद्वंकुजाधारमन्मथगज
सोमेकपंचाननइति॥ विहायसत्काचत्वर्थः। अन्यदपीत्यर्थः। स्वरहितमि
तिस्वप्रकाशावर्जममतन्तत्वं तत्त्वमसीत्यादिविषयमस्तीति तर्कयेयुः। श्रे
यदि। प्रमितस्यार्थस्यामयाविज्ञावनं चरेयुः। विधिनिमंत्रणे संप्रश्नार्थे लिङ्
। संप्रश्नः संप्रधारणं। अवधारयेयुरित्यर्थः। ते च दृधीच्यादि शापाः कलिबल
कलुषिता वा। तदुक्तं कौर्मे। एवमुक्त्वा विप्रर्षिः शापाप्येश्वरविद्विषः समागत
न्ब्राह्मणान्दृष्ट्वा न्स्वसाहाय्यकारिणः। यस्माद्बहिःकृता वेदाज्जवह्निः परमे
श्वरः। न विष्ण्यत्रयी वाह्या सर्वे पीश्वरविद्विषः। निंदं तो स्वैश्वरंमार्गं कुशा

स्नाः सकृमानसाः। मिथ्याधीनसमाचाराः मिथ्याज्ञानप्रलापिनः। प्राप्य घोरं कलियुगं
कलहैः परिपीडिताः। संस्कारतपोबलं कृत्स्नं गच्छध्वं नरकान्पुनः। भविष्यति हृ
षिकेशः स्वाश्रितेष्वपि परांमुख इति। तत्रैव। कुर्वंति चावतारांश्च ब्राह्मणानां कु
लेषु वै। दधीचिशापनिर्दग्धाः पुरा रुद्राग्निरे द्विजाः। निंदंति च महादेवं तमसा
विष्टचेतस इति। मोहेपि पुरुषोत्तममाश्रित्य सन्निवनिंदापराः द्विजाः। कलौ यु
गे भविष्यंति ज्ञाना तत्र न माधव इति। ते च प्रस्तुसस्कां देवांकारगीतायां। नेदं १३२
तपस्कायेत्यायां न स्वबन्धुबहिष्कृतमिति। कोसावितिज्ञापांकायां तत्रैवाह धानी
नागौतमेन ये शाप्ता ब्राह्मणधर्माः। कलाववतरिष्यंति निंदकास्ते बहिष्कृता

इति। कलौ रुद्रो महादेवो देवानामीश्वरः परः। न देवता भवेन्नृणां देवतानां च दैव
तमिति। लैंगेपि। तएव च वर्कपितार इत्सर्थः। यथा नैयायकवैशेषिकयोर्निस
ज्ञानादिगुणवान् कार्यलिंगानुमेयोऽनंतेभ्यो जीवेभ्यः पृथगीश्वरः इति। पातं
जलियानां क्लेशकर्माद्यनुपस्पृष्टो ज्ञानात्मा जीवेभ्योऽन्य इति। सांख्यानां तु नि 633
र्लेप पुरुषो किंचित्करः प्रकृतिमयमिदं पुं बद्धत्वं चेति। जैमिनीयानां तु क
र्मैव योनीश्वरः परमात्मा वा दिकार्यं विश्वमिति। ये चान्ये च तदनुगुणास्तिर्हि तेकु
तार्किकाः इह संसारे द्विगारूढा इतराश्च श्रभीशस्यं घोतयति। पुनःपुनरसिम्
।। अंगनो रेरिति। अंगानामवयवानां नारी नरणरूपप्रयोयेपु तैरंगनो रे

दृष्टैरसर्पः॥ देहानां बहुत्वमपि देहरूपितं क्रियासमभिप्रायं हारं दृष्टपति। यद्वा
शंगेतिसंबोधनं। स्मृतःप्रार्थ्याऽहंगृहे हैतोइति कोऽत्राः। नारै प्राकृतं नचपैः। अ
मतइति जनिरणादिभिन्नो जन्मवाची म्रियतइति मृतिः। कृतिक्रियमिद्या॥
तास्वेतास्वताः जनिमृती जन्ममरणानि आसुवंति लज्जंते। कोऽर्थः। एवावता
प्रबंधेन अवस्थापितमेतस्मात्नुनवैकवेद्यं विहाया महात्मनोपि तत्वांतरं सं १३३
सारवयतामेवपोनःपुन्येन संसरंतोऽज्ञानुनवद्दसर्पः। तथाच छंदोगश्रुति
ः तानीमानि भूतानि एषसकृदावर्त्तीनि भवानि भवंति जायस्व म्रियस्वेतीति
मुंडकश्रुतिरपि। एतच्छ्रेयो येभिनंदंति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापियंति

ति। अविद्यायामंतरे वर्त्तमानाः स्वयंधीराः पंडितंमन्यमाना इति। शकुनीना
मिवाकाशे जले वारिचरस्य वा। पदं यथा न दृश्येत तथा ज्ञानविहांगतिरिति
श्रुतं तरोक्तेरेणुः पंथा वितरः पुराण इति दुर्विज्ञायत्वेनास्य वाकार्यहेतु
कंकाव्यलिंगमालंकृतिः॥२५॥ अथेत्थं तत्स्वप्रक्षिपाद्येकेन तत्वांतरत्रै
कालिराकरोति॥ न ब्रह्मा विष्णुरुद्रौ सुरपतिरमरा नासुरा नैव पृथ्वी।
नापो नाग्निर्न वायुर्न च गगनतलं नो दिशो नैव कालः॥ नो वेदा नैव यज्ञा न
च रविचंद्रौ नो नो विधिर्नैव कल्पाः। स्वज्योतिः सत्यमेकं जयति तव पदं स
च्चिदानंदमूर्ते॥२६॥ ननु सर्पाचंद्रमसो धाता यथापूर्वमकल्पयदिति श्रु

ह्येव कथं नस्यादित्याह॥ न ब्रह्मेति। ब्रह्मापि न। तदुक्तं कूर्मपुराणे। समस्त्रिपि गतो
ब्रह्मादिरेवो मन्नावसाविनः। दिव्यं तन्नाम कैश्वर्यं सर्वदा वहते निखयं इति वापि
ष्टपि। परमेष्ठापि निष्ठावा नेति। नन्वग्निर्देवानामवमो विष्णुः परमस्तदन्तरेण
सर्वाअमादेवताइति बह्वृच ब्राह्मणे नारायणोपनिषदि। पतिं विश्वस्यात्मे च
श्वरमिति महोपनिषदि च। एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानइति १३५
अथर्वशिरसि च। यो वै रुद्रः स भगवान्यश्च सर्वमिति विष्णुरुद्रौ वा कथं नस्या
दित्याह॥ विष्णुरुद्रावपि न। अत्र मैत्रेयश्रुतिः। तस्य प्रोक्ता अग्र्यास्तनवो ब्र
ह्मरुद्रो विष्णुरिति स य एषो ह खलु वाचास्य राजसोंशोऽसौ स योऽयं ब्रह्मा यो

ऽह खलु वाचास्य तामसोंशोऽसौ स योऽयं रुद्रः। अथ यो ह खलु यो वाचास्य सात्विकोंशोऽसौ
स योऽयं विष्णुरित्यादिना तमो वा इदमेकमासेति पूर्वं प्रयुक्तं तत्तोऽधिष्ठातृब्रह्मा
दिभ्यः परत्वया विवक्षितत्वात्। ब्रह्मविष्णुशिवा ब्रह्मन् प्रधाना ब्रह्मशक्तय
इत्यादिनोक्तरत्र तेषां शक्तिविवर्त्तत्वसमर्थनेन प्रतत्त्वमेव स्थापयिष्यमा
णत्वाच्च। सूतसंहितायामपि। उमार्द्धविग्रहा शुद्धा त्रिनेत्रा चंद्रशेखरा। नील
ग्रीवा परानंदप्रमोदा लौडवलिप्रिया। ब्रह्मविष्णुमहादेवरूपा या गुणमूर्त्तिभिः॥
तया व्याप्ता परा मूर्त्तिरित्येषा साश्वतां श्रुतिरिति। न च विवक्षितेपरत्वेषु
णी रुद्रांशका॥ नामेकं तु ब्रह्मविष्णो तस्य प्रसामत्तिविज्ञेषमदर्थानार्थं॥

तदुक्तं सूतसंहितायां। तत्रायः पिंडवद्धि प्रारूढमूर्त्तिः परस्य तु। मूर्त्तिस्तु साम मू-
र्त्तिर्मोक्षहेतोर्मुनिसत्तमाः। परतत्वस्य नामानि प्रसामस्याम्मुनिश्वराः। त्रिमू-
र्त्तीनां तु रुद्रस्याप्यभिधानानि सुव्रता। इति। शिवपुराणेपि। स एष भगवानी-
शस्तेजोराशिरनामयः। अनादिनिधनो धाता भूतसंकोचको विभुः। परमै-
श्वर्यसंयुक्तः परमेश्वरभाषितः। तच्छक्त्याधिष्ठितः शश्वत्तच्चिह्नैरुपलक्षि- १३५
तः। तन्नामनामा तद्रूपस्तत्कार्यकरणक्षमः। तत्तुल्यव्यवहारश्च तदाज्ञाप-
रिपालक इति। वक्ष्यते चोत्तरत्र निःसारत्वं च प्रकादि सच्चा। कूर्मपुराणेपि।
योपि नारायणोऽनंतो लोकानां प्रभवोऽव्ययः। ममैव च परा मूर्त्तिः करोति परिपा-

लनमिति। वासिष्ठेपि। क्षिपंते हरिरप्यजः। नवोप्यनादिमायातीति च। न चैवमा-
नादिपदानामिव नारायणादिपदानामसाधारण्यं। अन्यथा विष्णुपुराणेपि। ब्र-
ह्मा नारायणाख्योसौ कल्पादौ भगवान्यथा। नारायणाख्यो भगवान्ब्रह्मा लोकपि-
तामहः। कूर्मपुराणेपि। अवाप्य संज्ञां गोविंदात्पद्मयोनिः पितामहः। नारायण-
ख्यो भगवान्यथा पूर्वं प्रजापतिरिति। आश्वलायनस्मृतावपि। तस्मादंगरस्तत्र
स्थित्वा चतुराननः। सर्वलोकस्य निर्माता ब्रह्मा विश्वसृजां पतिः। स चाप्र-
स्तुत्वाप्यनादिदेवं शिवात्मा स्वेच्छयाचिरं। नारायणाख्यामगच्छच्छक्तिरूपः प्रजाप-
जापतिरिति। एवं च शक्तिरूपताप्यनयोः सिद्धाः। परस्य ते च महोपनिष-

होऽपि परमशिवपरतोऽन्यत्रेसत्प्रपंचेन। ननु प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिंद्रस्य
प्रियं धामोपजगामेत्यत्रेंद्रस्यैवोपपादितत्वादिंद्रः कथं न स्यादत्राह। सुरप
तिरिंद्रोऽपि। न। कूर्मपुराणे। योऽप्यत्रोपजगच्छास्ता शास्त्राकः सर्वामरेश्वरः। यद्वचनात्
नरो देवो देवो देवनियोगत इति। स नेंद्रः। त्वात्मत्वम् प्राणः प्रज्ञात्मत्वमित्यर्थः
अत्रात्मषष्ठ्युपनिषत्। स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यत् इदमदर्शमिति
तस्मादिदंद्रो नामेदंद्रो ह वै नाम तमिदंद्रं सन्तमिंद्र इत्याचिचक्षत इति॥ १३६
इंद्रः कदाचिदसुरविमर्दस्तत्रापि महान्तमभिमानाग्रहाद्याविर्भूतं तं पर
रूपं त्रिविष्टपमनुगतमोहो हि वभौ— तस्मादयं निहतयोऽपदिष्ट इति

बष्कारिणामुपनिषदि। वक्ष्यते च। ननु देवा याज्ञवल्क्येति विदग्धशाकल्यप्रश्ने
याज्ञवल्क्योऽष्टौ वसव इत्यादौ देवता एव कथं न स्युरत्राह। नाम इति। कूर्मपुराणेऽपि
आदित्या वसवो रुद्रा मरुतश्च तथाश्विनौ। अन्याश्च देवताः सर्वा मच्छास्त्रेणैव नि
र्मिता इति। वासिष्ठे। ध्रुवोऽप्यध्रुवजीवितः। अमराश्चापि मार्त्यमताः। तदुक्तं रामा
यणे। अग्निर्नाच्युतेऽन्यायसत्यादिसुवर्चसे। ज्ञायते सर्वमन्त्रापरोऽयम् वपु
षेनम इति॥ एवं ब्रह्मा च विष्णुश्च शिवः स्कंदः प्रजापतिः इति च। ननु द्वया ह प्रा
जापत्या देवाश्चासुराश्च ततः कनीयसा एव देवा ज्यायसा असुरा इति ज्यायस्त्वा
असुरा एव कथं न स्युरत्राह॥ नासुरा इति। कूर्मपुराणेऽपि। यः सर्वदेहेषु नाथ

लापमानां फलप्रदः। मन्त्रिणो मा दृष्टो देवो वर्त्तते निर्वृतिः सदेति। यत्तु रत्नः पिता
चक्षुः स्थितानां ज्ञानस्वरूपं भुव इति च। वासिष्ठेऽपि। दानवा अपि दीयन्ते इति। ननु इयं
पृथिवी सर्वेषां भूतानां मधिष्ठात्रीति सैव कथं न स्यात्। अयमग्निः सर्वेषां भूतानां
मधिप इत्यग्निरेव कथं न स्यात्। अयं वायुः सर्वेषां मधिपतिर्वायुरेव कथं न स्यात्। अ
यमाकाशः सर्वेषां भूतानां मधिपस्स आकाश एव कथं न स्यादिति चेत्तत्राह। नैव पृथ्वी। नापः २३१
। नाग्निः। न वायुः। गगनतलमाकाशश्च न। तत्त्वज्ञोऽसन्तेजोमयप्रतिष्ठार्थः
तदुक्तं पद्मपुराणे। न भूमिरापो न च वह्निरस्ति न चानिलो मेऽस्ति न मे न नभश्चेति
। वासिष्ठेऽपि। धरापि याति वैधुर्यमिति। शुष्यन्त्यपि समुद्राश्च शीर्यन्ते तारका

धापीति। व्योमापि विलीयत इति। ननु विमा दिशः सर्वेषां भूतानां मधिपतिर्दिश एव
कथं न स्युरत्राह। नो दिश इति। तथा च श्वेताश्वतरश्रुतिः। एषो हि देवः प्रदि
शोऽनु सर्वा इति। अथर्वशिरःश्रुतिश्च। सोऽन्तरादन्तरं प्राविशद्दिशश्चान्तरं समा
विशदिति। वासिष्ठेऽपि। दिशोऽपि हि न दृश्यन्ते देशोऽप्यमोपदेशागामीति। एतेन
सर्वासां मधुविद्यानां स्थूलानां तर्यज्ञनेऽदनीयत्वेनास्य चान्तत्वेन प्रपंचयिष्य
माणत्वात्तपरत्वमिति भावः। गौणत्वं वा सांतत्वं तत्र प्रसिद्धं। ननु ब्रह्मा
दीनां मुक्तानां कालपरिनिष्ठितत्वादित्वं। कालः सृजति भूतानि कालः संहर
ति प्रजा इति काल एव तत्त्वमस्त्वत्राह। नैव काल इति। तथा श्वेताश्वतरे तेऽस्य
त

तिः। तमाकुरस्थं पुरुषं महांतं स एव कालो भुवनस्य गोप्ता विश्वाधिकः सर्वभूते
षु गूढः। स नाद मेकं कवयो वदंति। कालं तथान्ये परिमुह्यमानाः देवस्य एष महि
मा तु लोके येनेदं भ्राम्यते ब्रह्मचक्रं। स विश्वकृद्विश्वविदात्मयोनिर्ज्ञः कालका
लो गुणी सर्वविद्यस्ते इति। तदुक्तं कूर्मपुराणे। युगमन्वंतराण्येवं तिष्ठंति म
हाप्रलये। परस्यैव परार्द्धं च कालमेतास्य थापरे इति। वासिष्ठेपि। कालो १३८
प्यकालतां याति निमित्तेष्वापि नीयते इति। ननु तिष्ठतु कालस्य मापि वेदा
द्योः सिद्धान्तां संजिहीर्षा द्युपाधिभेदमती ति विषयत्वादस्तु वेदांतस्य मित्य
त्राह। नो वेदा इति। तथा च श्रुतिः। यतो वाचो निवर्त्तंते अप्राप्य मनसा सह॥

ति। नन्वस्तु श्रुतीनां कर्मप्रतिपादकानामनित्यत्वेनानृतत्वं। कर्मणि एव तत्त्वम
स्त्वत्राह। नैव यज्ञा इति। कर्मणां सकामानामनित्यत्वाद्द्वैतोपपादनत्वाच्चेत्यर्थ
ः। नन्वस्तु कर्मणामनित्यत्वेनानृतत्वं। सूर्याचंद्रमसोः कर्मिणामुपेयतया अथ १३८
मादित्यः सर्वेषां भूतानां मध्विति। अयं चंद्रः सर्वेषां भूतानां मध्विति च श्रुत्युक्त
रीत्यास्तु तयोस्तत्त्वमत्राह॥ न च रविशशिनौ इति। तथा च ते र्चिषमभिसंभ
वंतीत्यादिरिसमपते धूममभिसंभवंतीत्यादि श्रुति रीत्या चंद्रमसो सनमो द्वेषा
नपायित्वमानत यो पामत्वेनोपेयत्वाभावादिति भावः। तथा च कूर्मपुराणे
त्यस्मात्माजगत्कृत्स्नं प्रनाशयति सर्वतः। सूर्योदृहिंविततु नेत्रा स्रुते

वैश्वयं तु वः। योपि संजीवनो नृणां देवानाममृतामृताकरः। सोमः समग्नियोगेन नी
तः सोपि किल वर्त्तत इति। एवं च देवानां नादेतस्मिन्योपयिकत्वं प्रस्तुतवि
रोधकत्वमिति सिद्धं। तथा च पद्मपुराणे। सनत्कुमारं प्रति व्यासः। निरग्निहो
त्रिणो विप्राः संति ये गृहमेधिनः। तएव सर्वफलदाः सुराणां कामधेनवः। अ
हंतो अंचं पयं च यद्दृष्टं सुपर्वणां। अग्नौ कृते न हविषा तत्सर्वं लभते दि १३९
वि नाम हस्ति सुरेशानामिष्टसिद्धिप्रदं ननु विहोग्धी धेनुर्यथा नीता सुखदा।
गृहमेधिनां। तथैवाज्ञानवान्न विप्रो देवानां सुखदो नैवेत्। निर्दग्धा तेन विघ्नं ति
प्रतिष्ठा कृदयं नृणां। ततो न जायते भक्तिः शिवे कस्यापि देहिनः। तस्माद्विधि

षाने व जायते शूलपाणिनः। यथा कथंचिज्ज्ञाता मध्ये विछिद्यते नृणां। ज्ञाते वापि
शिवज्ञाने न विश्वासो न वससमिति। प्रपंचितं चैतन्मदुपर्यपि च बादरायण
दसधिकरणे। तथा देवानां प्रसबुध्यत तदन्नवर्तिदि। वाजसनेयिसूत्रमधि
कृत्स तेन कर्मविहीनानाममराणां परत्वानुबन्धव इति। वक्षते चायमर्थ ते १४०
उत्तरत्र प्रचुरः। ए। इति शाब्दिकः। पुनस्तत्रैव मुनीनुप्रति सूतवाक्यं। इष्टापूर्त्ता
दि कर्माणि ते नाचरंति मानवाः। शिवार्पणधियाकामानुपरिसज्य यथाविधि
अनुग्रहात्तेन शंभोः सुदृढो जायते नरः। ततो भीताः पलायंते विघ्नाहि सासुरे
श्वराः। वक्ष्यते चोत्तरत्राग्निहोत्रे वाजसनेयिनां श्रुतिः। ननु मासं तु ब्राह्मणाः र

यत्त्वं तदुपात्तिविधानमेवश्रुत्यादिपठितस्य मीमांसकैरभिप्रेतत्वादस्तु तत्र
मत्राह। नो विधिर्निमंत्रणेति सत्रे व्याख्यासारः। इह तु तत्त्वमस्यमधारूपमर्थः।।
मकारपूर्वो व्यापारइति व्याख्यातं। विधौ नं प्रेरित यथा तदुपात्तिरिमयर्थः। वि
धिर्विधाने रैवेषीतिको ऽयं। विधायते नेनेति विधी यतइति वाचु समासार्थं कप
मपि सूत्रपरं। विधेश्च क्रियाकारककल्पापमयत्वादाश्चविनाचाधर्मेतया १५०
नतत्वं। तथा च छंदोगश्रुतिः। अथ यइमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते
धूममभिसंभवंति धूमाद्रात्रिमित्युपक्रम्यांतराले चंद्रमसमेतीत्युक्त्वा यथे
तमेवाध्वानं पुनर्निवर्तंतइति क्रमेणांतरं तद्य इह रमणीयचरणा रम

णीयां योनिमुक्त्वा कपूयचरणानां कपूयचरणायोनिं प्रपंच्याथैतयोः प
थोर्न कतरेणचतानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भवंति जायस्व म्रियस्वे
तीति। नन्वस्तु सकामकर्मणामारंभकत्वात्तत्वं क्वचिद्दुर्लाभः फलविधि
ः क्वचित्तु क्रमपीति रूपो विकल्प एव किं न स्यादत्राह। नो विकल्प इति।।
विकल्पो ह्यतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति कोटिद्व
यावलंबी स्यादणुर्वा पुरुषो वेति रूपः संशयापरपर्यायः। न ह्ययं यथार्थप्रमात्वं भ
वितुमर्हति। नहि जिनमनीश्वरवादिनि नास्ति केऽरिसार्वज्ञ्यं कांपरिहरन्नूप
वेक्षि ब्रह्मादिविषयश्रुतीनां पूर्वपक्षविषयतां विचारयति। स यं जी

तिरिति। स्वमिति तत्परं स्वस्वरूपमिति सर्वः। आत्मस्वरूपं त्वनुभवैकवेद्यं। अत्र प्रमा
णं मघवाल्मीकतानानां मतिरेवात्र साक्षिणी। नहि वैकर्त्तनं ज्योतिर्दीपालोकमपे
क्षते। किंप्रमाणैर्वचोभिश्च स्वप्रकाशे चिदात्मनीति। तथा च वाजसनेयिश्रुतौ
पूर्वोक्तरीत्या पूर्वपक्षेणैव मधुविद्यायामुक्तः सवा अयमात्मा सर्वेषां भूतानाम
पतिरिति प्रायुक्तकौषीतकिश्रुतिरीत्या प्रज्ञात्मा एव संनिरूपितः। ननु चेत
स्वप्रकाशकुतोऽनुभूतमत्राह। ज्योतिरिति। हीयस्पर्श्यं युते फलं दोषो न तेदसर्वथैनि
पातितं ज्योतिः। अत्र वाजसनेयिश्रुतिः। तदेव ज्योतिषां ज्योतिरिति। मुंडकश्रु
तावपि। तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति प्रस्तुते द्वासुपर्णा सयुजे साहिना। १४१

रतीयचतुर्थपंचमस्तृतीयेऽर्थ एव प्रपंचितः। यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं॥ क
र्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं इति कुंठतत्त्वेनात्मपुरुषपरत्वमाह चतुर्थेनात्मपुरु
षस्तेनार्हणीयं तत्प्रतिपाद्य कुत्रेति विवक्षायामंतःशरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो
यं पश्यंति यतयः क्षीणदोषा इति विशेषितं योगेश्चर्चनीया विभूतीर्निरूप्य यजनीय
स्यापरवस्तुनोऽयागस्यत्वमपि विश्वस्य त्राय रनरवियतीसन्न विवहितं दहरमे
व परदर्शनं। अयमेवार्थः। पुनः येनाक्रमंत्यृषयो ह्याप्तकामा यत्र तत्सत्यस्य पर
मं निधानं। बृहच्च तद्दिव्यमचिंत्यरूपमित्यादिने शंपुरुषं ब्रह्मेति प्रतिपाद्य प।
श्यत्स्विहैव निहितं गुहायामिति प्रबोधाततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमान

इतिध्यानमुक्त्वाएषोणुरात्माचेतसावेदितव्यो।यस्मिन्प्राणःपंचधासंविवेश।
प्राणैश्चित्तंसर्वमोतंप्रजानांयस्मिन्विशुद्धेविभवत्येषआत्मेतिनत्वणुत्वम
हार्थानुमवात्मनःप्रसज्युरवतयाप्राणानांवृत्तिरूपमिहविवक्षितंयज्ञनेम
वनिरूप्यतस्मादात्मज्ञंह्यर्चयेद्भूतिकामइतिदीक्षितादिमिहान्योवाराधनम
पिमदन्तर्यनिनुपूज्यपूजादिविनायोगेनयज्ञनंवहिरंगत्वात्स्वयमेवाघातहेतुर २५२
थवेत्तापुरुषयोर्भिन्नोह्यपरमात्मिवदृसादिज्ञंकामयतेवेदैतत्परमंब्रह्मधामत्र
यत्रविश्वंनिहितंभातिशुभ्रं।उपासतेपुरुषंयेह्यकामास्तेशुक्रमेतदतिवर्त्तं
तिधीराइत्यादिनिगमनेनपरमंशिवपरंतत्त्वमेवगच्छन्तीत्युक्तोतिपोज्ञोतिरिति

स्वंज्ञोतिहेनसर्वंप्रतिज्ञातःप्रतिपादितः।एवंवक्ष्यमाणपुरुषपदस्यापिसाम
मर्थ्यैःसंगतानवतीत्यर्थः।अतएवाह।सत्यमेकमिति।तथाचाथर्वणश्रुतिः
।हंहोहंसःसोहमिति।केवल्योपनिषदपि।कृतंसत्यंब्रह्मेति।एकं।अत्राथर्व
णश्रुतिः।अथकस्मादुच्यतेएकोयःसर्वान्संमन्यसंजन्हणोनाजःसंसृजति
विसृजतिचतीर्थमेकेतद्दक्षिणाःप्रसंचयुदंचःप्रत्यंचोत्रजंसकेतेषांसर्वेषा
मेवसंगतिःसाक्षंसएकोयज्ञतिष्ठतिप्रजानन्तस्मादुच्यतेएकइति।शिवए
कोध्येयःशिवंकरःसर्वमन्यत्परित्यज्यसमाप्ताथर्वशिखेतीतिच।अत्रहेतुग
र्भविशेषणमंसंबोधयति।सच्चिदानंदमूर्ति।सदेवसौम्येदमग्रआसीदितानि

संविज्ञानमानंदं ब्रह्मेति च श्रुतिरीशा सच्चिदानंदरूपा मूर्त्तिरपि ममेत्युक्ता।तत्र परं
ब्रह्म चरणद्वयमित्यर्थः।व्याप्तिस्थानमितियावत्।शुक्लमित्यर्थः।पूर्वोक्तमिश्रारक्त
सितबिंदुत्रितये शुक्लबिंदोरेव परशिवव्याप्तिपरत्वात्।तथा चाथर्वणशिरः
श्रुतिः।अथ कस्मादुच्यते शुक्लं यस्मादुच्चार्यमाण एव स्कंदयते क्लामयति तस्मा
दुच्यते शुक्लमिति।जयति सर्वोत्कृष्टः।तदेतत्तृतीयं स्थानमिति श्रुतिप्रसिद्धमि १५३
त्यर्थः।अत्रात्मातमस्कृतौन्नाकेरगावाञ्नावार्थः।तथा च महामन्त्रे त्यर्थः।तदुक्तं
पुराणे नंदनमुनींद्रैः।सितशोणबिंदुयुगलं विविक्तशिवशक्तिसंकुचत्प्रसरमिति
।कूर्मपुराणे।अहं हि भगवानीशः स्वयंज्योतिः सनातनः।परमात्मा परं ब्रह्म म

त्तोऽन्यन्न विद्यत इति।एनमेके वदंत्यग्निं नारायणमथापरे।इंद्रमेके परे
प्राणं ब्रह्माणमपरे जगुः।ब्रह्मविष्ण्वग्निवरुणाः सर्वे देवास्तथर्षयः।एक
स्यैवाथ रुद्रस्य भेदास्ते परिकीर्तिता इति च शिवपुराणेपि।सृष्टेः प्रवर्तको ब्रह्मा
स्थितेर्विष्णुर्विमोहकः।संहारस्य तथा रुद्रस्तयोर्नित्यं नियामकः।तस्मात्त्रयस्ते १५५
कथ्यंते जगतः कारणत्रयं।कारणत्रयहेतुश्च शिवः परमकारणमिति।स्कांदेपि।
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च परतत्वविभूतयः।एषां त्रयाणामधिकः सर्वकारणमीश्व मे
रेति।योगवासिष्ठेपि।ब्रह्मार्कविष्णुहरशक्रसदाशिवादिश्रांतौ शिवं परममेतदि
हैकमास्ते।सर्वोपाधिमयस्तादृग्विविक्तरूपं चैतन्यमात्रमयमुज्झितविश्वसंग

मिति॥ अग्निरग्रे प्रथमो देवतानां इंद्रो यातो वसितस्य राजा विश्वस्मादिंद्र उत्तर इत्या
दिरितरपरिच्छिन्नैश्वर्यविकल्प एव श्रुतिगतः। परिच्छिन्नमैश्वर्यं वक्तीति ना
वः। अत्रैतरेयश्रुतिः। एष ब्रह्मैष इंद्र एषः प्रजापतिरेते सर्वे देवा इमानि पंच
महाभूतानीत्यादिरूपसंकृतो निरुक्तसंज्ञात्मपरैवाप्य हाहमनुरूपसंकृतो। प्र
शासितारं सर्वेषामणीयांसमणोरपि। रुक्माभं स्वप्नधीगम्यं विद्यात्तु पुरुषं प १५४
रं॥ इति सर्वान्तर्यामितयाभिरूप्य। एवमेके वदंत्यग्निं मरुतोऽन्ये प्रजापतिं इंद्र
मेके परे प्राणमपरे ब्रह्म शाश्वतमिति वैदिकव्यवहारं प्रदर्श्य। एष सर्वाणि भू
तानि पंचभिर्व्याप्य मूर्तिभिः। जन्मवृद्धिक्षयैर्नित्यं संसरति चक्रवदिति। अनं

कृतिस्तु समर्थनीया॥ यस्य ब्रह्मादीनामतत्त्वस्य संज्ञोतिहृद्रिना समर्थनं रूपं काय
लिंगं। स्वज्ञोतिरादीनां विशेषणानां सानिप्रायतया परिकरोति। मच्छिद्रानंदमूर्ति
परार्थहेतुकमपि तेन परत्वसमर्थनात्। विभूतियोगे विभूतित्वेनैषां विवक्षित
त्वान्निषेधामास। आह्वेयोपि गम्यः। अन्यत्र लक्षणं वक्ष्यते॥२८॥ ननु तत्तत्सिद्धांतप्रति
पाद्यानि रूपाणि मितत्वान्निश्चयं तेकथमेकमेव परं सर्वान्तरूपं त्वया वधारितमित्या
शंक्याह॥ त्रीणि संख्यांतिकार्येत्वमिति। विभिन्नवर्त्मकरवर्गवतः प्रमाणानि मां संतेन
वंतवक्रमतज्जनकैराहता श्रुत्यविद्येः। अस्मोसमस्पर्द्धिनः तिकथमिहन्वत्
स्तत्वमीषुः स्वतेजः सर्वातीतं विकल्पग्रहरहितमनेमानतर्काद्यगम्यं॥ हे दं

ऽइति। ज्ञां शुरुकलक्षणः। स्वमिति विनवतो खर्वगर्व इति। आत्मीयामतिस्त्वम्।
विनवतो विनृत्ता हेतुना इत्यर्थः। खर्वः स्वल्पो गर्वोऽभिमानो येषां तथान मुक्तस्यो।
क्ता। खर्वीकृतस्वश्च वामन इति कोशः। मनीषा कौ सपद्मो चुराईकाराननुतत्वजि
ज्ञासव इति नाव। येसे द्वांतिका इति। सिद्धांतः सन्मतोपद्रलक्षणः प्रयोजनमेषां
ननु तात्विकी जिज्ञासेति मुमुक्षा प्रयोजनमित्यधिकारे प्रागवत्ते विद्यमुक्ताः। आ १५५
वृताश्शुद्धविद्येरिति। आवृतां तरोडीकृता शुद्धविद्या शुद्धवेदनं तात्विको नुभव
इत्यर्थः। सा न भवत्यशुद्धविद्यायेस्त्वयोक्ते। बकुमतजनकैरिति। अत एव बकु
नां मतानां तत्वदृश्नानां जनकैः शंकरैरित्यर्थः। प्रमाणं। यच्च मुंडकोपनिषदि।

न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकमित्याद्युक्तं तत्र किं तेजः। ब्राह्मणां साहचर्यात्तेजा
त्मकं तेजोंतरमुत तच्चैतन्यमिति। आरंभाधिकरणे कार्यकारणयोरनन्यत्वप्रतिपा
दने परिणामो भ्युपेयः। स च कात्स्न्येनांशेन वा। एवं च मायिकं शरीरसंबंधो न वे
तिमित्यंतयुक्तो न वेति। वैषम्याप्रसक्तिर्जगतः सुखदुःखादिमिसृष्टौ नवेति। ए
वं च पूर्वोक्तविश्वहेतुप्रतिपादकप्रमाणेष्वपि हेतुत्वेवा यथा सदेव सौम्येदमग्र
आसीदेकमेवाद्वितीयं तस्माद्वैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदेकमेवाद्विती
यं तस्मादसतः सज्जायतेति कुतस्तु खलु सौम्यैवं स्यादिति होवाच कथमसतः स
ज्जायतेति कुतीतसल्वेदेव सौम्येदमग्र आसीदित्यादिषु स्वत एव विप्रतिपत्तौ सद

स्वेसाद्दि। प्रधानं परमाणवो वा कारणानि प्रभुः। कदाचिद्रजोबलो ब्रह्मा कदाचित्सत्त्व
पः स्वार्थ इत्यादि रूपैः श्रुतिस्मृतिवाक्यैरित्यर्थः। नवं नमिति। नातेऽर्वतुः। स्वरसिम
चक्रप्रोतसकलविश्वरूपतया प्रसंगबहिष्कृतां न मित्यर्थः। तथा चैवं प्रसत्त्वम
पित्वां तेन पत्रयंती साह। मीमांसते। विचारणान्मा रुधा तो मन्त्रिधहानूखानून्मो
हीर्घ इति सनं तात्कारिलट् विचारयंति। ननु ते ते न सविश्रांतिं त्वनं ते इत्सर्थः॥ १५६
अविश्रांतो हेतुमाह। अमी मेति। यस्मात्तेऽमी नं परस्परं। कर्मकातिहारे सर्वना
म्नो द्वेस्त इति रुक्तिः। समासवद्भ बहुवचनाद् समासपक्षे प्रथमैकवचनं। सधि
नः। स्पर्द्धनशीला। ताछील्ये णिनिः। यतस्तेषद्यु नेना कात्रा तः सृष्टिः प्रपंचितातन्म

या वा पो वस्मि स्मोपि। प्रधानपरमाणुकारणत्वेनापि वा यथा कथाचिद्गुणास्त्वा
भिमानवशाः स्वसिद्धांतपक्षपातांधाः परस्परं विवदमाना इत्यर्थः। भवतो निरु
क्तलक्षणतत्त्वस्वरूपं इति यावत्। यथा यथा तु न वमिसर्थः। तत्कथमित्यत्र हेतुः। इत्त
संसारेऽनेनैरवा। एते लिट्। आत्मनेपदप्रथमपुरुषबहुवचनं। न कथमपी
सर्थः। तदुक्तं च श्रीघमुनिना ण व पुंदरी महिम्नस्तुतौ। सिद्धांतैर्बहुभिः प्रमाणगु
णोत्तैरमैरविद्यातमोनकृत्तैरिव सर्व मंथतमतं नानावन्निर्मिद्यते। यावत्तेसवि
तेव मन्यतमिदं नो देति विश्वांतरे जंतोर्जन्मविमोचनैकविश्राद्ध श्रीत्वांम विश्री
त्रिवे इति। अत्र हेतुमाह। यतस्तत्त्वं। स्वतेज इति। स्वतेजसैः माते हाणा पा

नित्य ज्ञधातो हरणोनिष्पन्नं तेजस्तेन सर्ववस्तुसमाणं येषां प्रपंचेभ्रमतीतं। यद्वा स्वतेजः
स्वप्रकाशं सर्ववर्तीतं वाङ्मनोविषयत्वात्। कोर्थः। वस्तुसमाणाद्दृष्टिभ्यादृष्टि यदुन्नयपी
वेत्राब्रह्मादिभ्रितयट्टून्मित्वा महत्सदयेधाम्निस्थितमिति। सिद्धांताभ्र ब्रह्मादिविष
याइति भावः। ते च तद्ग्रहणादृ इति सुतरां स्वसंविद्रूप्यमतत्वानुपपत्तिरिति ता
त्पर्यं। यतो तदुक्तं। अतीतं तु परं तेजः स्वसंविद्रूपमात्मकमिति। यतो वाचो निव १४३
र्तंते अप्राप्य मनसा सहेति श्रुतिरीसा वाङ्मनोः विषयं। ये तु वाङ्मनोविषया इति भा
वः। अतएव विकल्पग्रहरहितं। विकल्पः पूर्वोक्तः कोटिद्वयावलंबी। अतिरात्रे षो
डशी ग्रहणएव तो ग्रहः गृह्यते वा गृह्यते ऽनेनेति व्युत्पत्त्या ग्रहश्चाग्रहश्चावस्त्ना

णामानन्तर्याद्यनुगुणोऽनुमितिसाधनीभूतो वैशेषिकाद्यभिप्रेतो ग्रहस्तांस्तां।
अपवा जसनेयिनां श्रुतौ कतिग्रहाः कति अग्रहा इति जारत्कारवार्तभागप्रश्नेत्र
ष्टौ ग्रहा अष्टावति ग्रहा इति याज्ञवल्क्योक्तास्तैः प्राणापानादिभिः रहितं। यतः
संदिग्धे द्विवस्तुनि प्रमाणान्तरमापेक्षते विकल्पस्तवाग्रहस्यावकाशः। एवं कु
तः यतः अजं न जायत इति व्युत्पत्त्या सम्बादिशून्यं। तदुक्तं योगवासिष्ठे। सर्वहा
सर्वकृत्सर्वः सर्वात्मायं महेश्वरः। आत्मेन स्तमितो भास्वान् जोदेवो निरामय
इति। अतः मान तर्काद्यगम्यं। मानानि मीयंते मीयंते एभिरिति वा व्युत्पत्त्या प्रमा
तन्यकरणानि वा प्रत्यक्षादीनि तदुक्तमभियुक्तैः। तत्र प्रमाणं प्रमयाव्याप्तं

प्रमितिसाधनं। प्रमाश्रयो वा तद्व्यासो यथार्थानुभवः प्रमा। नित्यानित्यतमाद्द्विधा प्र
मा नित्यप्रमाश्रयः प्रमाणमितरस्यास्तु कारणस्य प्रमाणत्वं। अविसंवादिविज्ञा
नं प्रमाणमिति सौगताः। अनुभूतिः प्रमाणं मा स्मृतेरमेति केचन। अज्ञानच
रितार्थनिश्चायकमप्यपरे। प्रमेयव्याप्यमपरे प्रमाणमिति स्मिमन्ते। प्रमानि
यतसामग्रीं प्रमाणं केचिदूचिरे। प्रत्यक्षमनुमानाख्यमुपमानं तथागमः। प्र २५८
माणं प्रविधमेवमक्षपादेन कल्पितं। प्रत्यक्षमेकं चार्वाकाः कणादसुगतौ पुनः। अ
नुमानं च तच्चापि सांख्याः शाब्दं च ते अपि। न्यायैकदेशिनोप्येवमुपमानं च केच
नाऽर्थापत्त्या सहैतानि चत्वार्याह प्रभाकरः। अभावषष्ठानि तानि भाट्टा वेदां

तिनस्तथा। संभवैतिह्ययुक्तानि तानि पौराणिका जगुः। आचारस्मृतिलिंगानि चाले
ह्नतिविरोधविदुरिति। तर्काः शुक्रपूर्वाः संशयभेदाः। आदिशब्दादुपाधयो हेत्वा
भासाश्चोक्तलक्षणास्तेषामगम्यमविषयः। अप्रविविक्तो षण्णां नामापेक्षत्वेन वा।
कांतरत्वान्न समासपुनरुक्तदोषः। अलंकृतिस्तु। पूर्वार्धे स्वभावोक्तिः। तथा च
तल्लक्षणं सूत्रं। सूक्ष्मवस्तुस्वभावयथावद्वस्तुवर्णनं स्वभावोक्तिरिति। सर्व
पदार्थस्य सर्वातीतत्वाद्युत्तरवाक्यार्थस्य तत्त्वाज्ञाने प्रतिहेतुत्वात्काव्यलिंगं। म
वतीत्वादीनां नुत्तरमुत्तरं प्रतिहेतुत्वेन गुंफात् कारणमालापीति कश्चमीपुरि
सत्रनकथमपी सप्रस्तुतार्थज्ञानाद प्रस्तुतप्रशंसापि लक्षणं वक्ष्यते॥१७॥

नतुसिद्धांतिनामपिदुर्लभंतत्त्वमस्येषांकथंसुप्राप्यमिसाशंकांपरिहरन्गुरुवचनप्रतीसा
प्रपंचपूर्णाहंसैवसर्वंज्योतिःप्रकाशाबोधानंदोऽवर्णिह्यारेवेसंतर्यजनंप्रपंचपागंचमस्त्र
पन्नाहः॥धीराःकेचिन्महांतोगुरुवचनरतास्सक्तसंसारत्नावानिःशंकाघोरविद्यापरि
णतमतपःसंकल्पमुक्ताःस्वकार्यलयाद्विरह्याःपरमशिवितवाराधकाःपुण्यपापेकृत्या
कृसैर्विहीनाःपरतरविज्ञबंधंतांप्रपन्नंप्रतिविश्वं॥२५॥हेपरमशिवेति॥तदुक्तंमहा १५९
भारते।समेधयतिमन्निसंसर्वाचीनामुपक्रमं।शिवमिच्छन्मनुष्याणांतस्माद्देवःशि
वःस्मृतेति॥परमत्वंचात्मनिरस्तनिखिलप्रपंचरूपत्वादिसर्वोच्चाच।गुरुवचनर
ताइति॥गृणातेतत्त्वमालीयमात्मीकृतसजगत्तत्त्यमिसुक्तप्रमाणरीसासकलपा

शापटलपाटनपटुगुरुस्तस्यवचनानितत्त्वमस्यादिमहावाक्यपर्यपर्यवसि
तानिपूर्वोक्तानितेषुरताःश्रद्धयाविश्वासेनतदर्थमतमाचारंचरंतइसर्थःइ
सक्तसंसारत्नावाइति।अतएव।सक्तःसंसारस्तत्त्वावोनिप्रापोयेस्तयोक्ताःभावो
लोलोक्तिपाचेष्टान्नसन्निप्रायजंतुष्वितिकोशात्।संसारस्येवोक्तरीसाजन्मयत
विभावनान्निरस्तसंसारवासनाइसर्थः।निःशंकाघोरविद्यापरिणतमतयइ
ति॥कुतःयतोनिःशंकाःविगलितशंकोऽन्यघकलंकाइसर्थः।शंकापदेनमाच
र्यादिघृणादयःपूर्वनिरूपिताःपाशाजन्ते।तथाचश्रीमद्देशिकेंद्रसनिष्प्रपं
चेनिरीक्षतेतद्दृशादेतचिरंबुद्धिरिसानियुक्तरीसाकरुणावलोकपातितप्रा

श्रुपाशालेन विगलितकंचुकाई सर्पः। अघोरविद्यापूर्वं प्रतिपादिता चक्रराजाम्न
स्यापरास्वक्रमाधिदैवतं कालसंकर्षिण्याख्या विद्या चाविद्यात्वं चास्या नक्षिना
ज्ञामविद्यावृत्तिं विज्ञानहानात् प्रहरतीत्यस्य व्याख्यायां प्रपंचयामः। यावद्भ्रमा
णशीला स्त्रीदेवता मंत्रा विद्या इति तंत्रसिद्धांतः। तस्यां परिणता यथा स्त्री शरीरे
ध्यादिपरिणामस्तथा विद्या देवतयोर्देशिकविद्या देवतानामात्मविद्या दैवत १५०
दैशिकानां देशिकोत्क्रमेणैक्यविभावनात्स्वरूपलक्षणपरिणाममुपग
तामति बुद्धिर्येषां तथोक्ताः। निःशंकाश्च ते। अघोरविद्यापरिणतममैव पश्ये
ति विग्रहः। तदुक्तं श्रीमदाचार्यैः। समभूत्सूत्त स्थूलस्तनतटमुरश्चारुहृत्प्रमितं

कटाक्षे कंदर्पः कतिचन कदंबद्युति वपुः। हरस्य त्वद्भ्रांतिं मनसि जनयंतः स्मसु
वदने न वसायेमक्ताः परिणतिरमी पापमपि मुमो इति। अयं पक्षीपोसहर्षा
मिसे कौ सर्वसंकल्पमुक्ता इति। कुतः यतः सर्वेऽस्मः संकल्पोऽस्मः कल्पनात्मकेऽस्मोमु सं
क्ताः। अपेतापोरमुक्तपतितापत्रस्तेरस्पस्था इति पंचमीसमासेः। केस्मराहि
सेनैवमहाविद्यात्वेन परिणताइ सर्पः। तथा च छंदोगश्रुतिः। तानिहवाएता
निसंकल्पैकायतनानि संकल्पात्मकानि संकल्पे प्रतिष्ठितानीति। सपाप्मा यदे
वेदमप्रतिरूपं संकल्पयतीति स एव सपाप्मेति च। यद्यपि। अप्यब्धिपाना
न्महतः सुमेरून्मूलनादपि। सुदुष्करतरो राम दुर्निग्रहमनोग्रह इति योग

संकल्पकर्ममानसमितिकोशः। ५

वासी क्षोभकारी सा मनसो दुर्निग्रहत्वेन न संकल्पोपरतिस्तथापि तत्कारणाद्वलो
कवर्जितान्नृसंकल्पनाराबाधं तदस्माह ॥ त्वदिति । तत्र कारणं प्रधानं यद्हृदि
वृलोकनमिसर्थः । शाकपार्थिवादित्वात्समासः । पद्यष्यन्हिरनाष्टः करणपरस्य
प्यापि क्रियामात्रमुपचर्यते । यथा द्रंगं बुजेनेक्षै तदस्मादाव चेतनेपि सरोजे
वीक्षणक्रियारोपस्तथोच्यत एवं गंगाकाश्य कुश्चलेः । श्रीमदाचार्यैरपि द १५१
शान्ताधीयस्मादरदलितहेमांबुजरुचा दवीयां संदीनस्तपपन्ह पद्मामामपि
शिवेदृति । न हि दृग्व्यापनं संभवति । तेनोभयत्रापि सदयमवलोकनं फलि
तं । तस्य रक्षायेषां तथोक्ताः । त्वसादि तिपाठस्तु त्वदृष्टारक्ष्याजहल्लिंगतयाहि

त्वत्तत्राणी तिस्या त । पुल्लिंगसत्वेपि न रक्षां विनाप्रतिकूलपदार्थोपहतिनिवा
रणं स्यादिसर्यपाठः । वक्ष्यति चात्र श्रीधमुनिः । त्वत्कारुण्याद्धि रक्षा परिविहत
भयात्स्वांस्रयंतीति । अत्रश्रुतिः । यमेवैष वृणुते तेन लभ्य इति । सनो बुध्या
शुभया संयुनक्तिति । चद्धयशुक्लानमन्विष्ठे दिसादिश्रुतिस्मृतिभिस्त्वत्स्व
सादैकलभ्यत्वप्रतिपादनादिसर्थः । रक्षानामनेदस्य क्षणविपक्षासंकरो
न्नारणं परमिहात्मरक्षणमिसमृतानंद मुनिप्रवरोक्तरीसाप्रतिकूलप
दार्थादुपतिनिवारणं । प्रतिकूलपदार्थस्तु तत्रासंकल्पा एव तेषां त्वदनुग्र
हतोनुसंधेनिरस्तेगे मनसि स्वत एव विद्यालेन परिणतेन संसारानिस्राया

विराजाद इत्यर्थः। अत्र वाजसनेयिश्रुतिः। अत एव महान्तः। न हि महत्त्वम् अनपरिमा
णस्य वेत्तुमिसाहा॥ धीरा इति महात्मा माद् इत्यर्थः। अत्र वाजसनेयिश्रुतिः। विराजं प
पर आकाशात् अज आत्मा महान् ध्रुवः। तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः
नानुध्यायेद् बहूञ् छब्दान् वाचो विग्लापनं हि तद् इति। कोऽर्थः। भवानी त्वां करोत्वं देव
ह्यविद्यां सद्रूपिणी। या मां विनान पश्यन्ति सिद्धाः स्वान्तस्थमीश्वरम् इत्यसनि पुरु १५२
रीसा प्रागुक्तदीक्षाविधिपुरःसरम् आम्नायाधिगमेऽश्रद्धाविश्वासाभ्यां। अथ तन्त्रा
दृष्टोऽनेतिनेसमसमरमसपनामधेयं ससमससमिति प्राणा वै समं ते षामे
षम सम इति वाजसनेयिश्रुत्या अपारावारविस्तार संविन्मलिलबन्ध्यानैः वि

देकारणविरणवापं स्वयमात्मविज्ञं मनेते इति योगवासिष्ठोक्तप्रमाणेन च प्रसाद
सानि स्तरंगबोधे स्वत एव विश्वोल्लास स्याबु तरंगमापेन तन्मयतया नुभवेना
नामिव्यान्तज्ञा लघुक्ति कल्लोलैः प्राप्यमाना अपि तुष्टा इत्यर्थः। तेष्वपि केचन त्रस
वैतवा राधिकाः अपंचपजज्ञाः वक्ष्यमाणषडन्वयान्तपाउिनो वा साधका इत्यर्थ
॥ अत्र संसिद्ध्यर्थ राध धातो राद्धः पूर्वस्य कृति वु एषा राधकाः। भवत्साधका इति प
पावे भवतः सर्वस्मात् सरत्रा तसमानम्य तव साधका इति। आराधकास्तेने दं वन्स
ते। न तु कृमागमकल्पद्रुमे। अथ हो मं प्रवक्ष्यामि येन चिन्मयतां व्रजेत्॥ आ
त्मानम् अपरिच्छिन्नं ज्ञानी यः साधकोत्तमः। आत्मा तरात्मपरमज्ञानात्मा नश्च

कीर्त्तिताः॥ एतद्रूपं तु चिन्मुंडं चतुरस्रं विभावयेत्॥ आनंदमेखलं रम्यं बिंदुत्रिवलयान्वितं
अर्द्धमात्रात्मको निरूपं ब्रह्मानंदमयं तथा॥ परदेवमयं सर्वज्ञानदीपप्रकल्पितं॥ संवि
दग्नौ प्रजुहुयात्साधकः स्थिरमानसः॥ ज्ञाज्ञाख्यं मातृकारूपं अक्षरं तु विराजितं॥ अक्ष
राणि घृतान्यत्र निःशेषाकारलराज्ञामः॥ इति विष्णुस्य वैश्वरीमयत्वात् कारादि वर्णज्ञा
नस्य सर्वाहारत्वकृतावर्णाहारे संविदग्नौ वा कुर्ति विभावरूपं पुण्यपापैर्विहीनात् २५३
ति॥ अत एव पुण्यपापैः कृत्याकृत्यैः सह च धर्माधर्मैः संकल्पविकल्पैश्च॥ तदुक्तं त
त्रैव॥ कृत्याकृत्यं पापपुण्यं संकल्पविकल्पकौ॥ धर्माधर्मौ साधकेंद्रो होतृवित्तु न प्रकल्प
येत्॥ चिदग्नौ जुहुयान्मंत्री मूलं तेन यथाक्रमं इति॥ तैर्विहीना रहिताः॥ अहंकारकु

तेऽहंकारमेवां पूर्णाहुति दद्यात यो हि तत्त्वादितत्त्वादिसर्गः॥ परेभ्योऽपि परः परतरः
सर्वोत्कृष्टः विभवो विभूतिर्यस्य तथोक्तं॥ परत्वं च तस्य विश्वविश्रांतिपदत्वात् त
व थांऽते हो गच्छति॥ हृदयं तमसस्परि ज्योतिः परं रूपमतः परमिति॥ कूर्मपुराणेऽपि
सर्वेंद्रियेभ्यः परमं मन आहुर्मनीषिणः॥ मनसश्चाप्यहंकारमहंकारान्महान्पर
ः॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः॥ पुरुषाद्भगवान्प्राणस्तस्य सर्वमिदं
जगत्॥ प्राणात्परतरं व्योम व्योमातीतोऽग्निरीश्वर इति॥ त्वां विश्वं पश्यंति पूर्वोक्तरी
त्या विश्वस्य त्वत्प्रथात्मस्वरूपतामनुभूय त्वामेव विश्वतया भावयंति न हि ष्प
गिसर्गः॥ नवाद्य योगीर्दृति तिभावः॥ तथा च कौपीनविकृति॥ चित्रं देवानमुर

गारत्नीकमिति। कूर्मपुराणेपि। नास्तिमन्त्रः परं सूतं मंत्रं च विज्ञायमुच्यते इति। अत्रवा
राद्यसादिविशेषणेनाममोमंकारणतया गुंफाकारणामाला। साभिप्रायतया परि
कारः। पूर्ववाक्यार्थस्य विम्बरूपतादृष्टान्तेनतु तथाकाव्यलिंगमपि। त्वांविश्वंप्रपञ्चं
तिनप्रपगिति रूपकातिशयोक्तिरप्यपह्नुतिगर्भा। तद्लक्षणं तु। पद्यपह्नुतिगर्भ
त्वं सैवमापह्नवामतेति। पुण्यपापैर्विहीनाइति सख्यां तर्पाजनार्थं संचनान्मुना १५४
पि।।२७।। संप्रत्येकेन निगमयन्नुक्तमापन्नपूर्वं विवक्षितविषयं प्रमेयं प्रार्थयं
ते।। सिद्धांतः शांभवोयः शिवगुरुवदनाद्घोरविद्याहृतोसौ श्रुत्वा काशेन निर्वा
तइतिमवतः श्रीविनोचापवंसैः। अत्रतन्मनातिरेको किंजनितमसत्कृतत्वस्य

तां शास्त्रबुध्यामछिन्नम्यः प्रमेयं समुपस्थितापरं मानेकावर्गमवो।।२८।। हे विभो
व्यापक। अनेन विमुक्तस्कृनः स्फतिमुपस्तु तपरिछिन्नविषयानिर्देवेति भा
वः।। ननु कुतो विमुत्वमतआह। शिवेति। तदुक्तं योगवासिष्ठे। न देवो देहरूपो
स्ति न देवश्चित्तरूपकः। अकृतिममनाद्यंतं देवनं देव उच्यते। आकाशादि
रिछिन्नमिवेवस्तुनितकुतः। अकृत्रिममनाद्यंतं देवनं च शिवं विदुरिति।।
योवक्तुमिष्टः शांभवः। अंघोरयां ननु श्रैवाः सिद्धांताः भूयांसस्तत्र कोयमिस
त्राह। गुरुवदनाघोरविद्याहृतौ गोक्तइति। गुरुरुक्तलक्षणस्तस्यमुखात्त्रनुत्रा
स्मादितः। तदुक्तं गुह्यार्थदीपिकायां। पारंपर्यविहीनाये ज्ञानमात्रेण गर्विताः।

तेषांसमवायेन विकुर्वंतीति मरीचयः। तिरश्चोरविद्यानिरूक्तलक्षणेन तस्मात्‌ अन्तरे जीवा
धादिनिरूपणद्वारोक्तः सिद्धांतः संप्रदायो न कर्ताऽकर्तृकयोपलब्धो निश्चयः। श्रु
सादिविप्रतिनिरासपूर्वं। न वर्ततो निरूक्तलक्षणः। स्तोत्रमाजेयत्वेन। व्याज्ञोपदेशो
लक्ष्मं चेतिकोत्राः। ईश्वराकाव्याकारे रनकस्तितमतादृशास्य प्रसत्वस्तुनः स्तुति रे
वाविद्धेस्सवोचाम। निर्वाह्यते वाहतेः कर्मणि ल्युट्‌। यथा कथंचित्‌ निरूप्यते न माक
ल्येनेति। निर्वाहिपदाभिप्रेतं। इतियतानन्तु तावता किमिति। अत्राह। अत्रेति द १५५
यं प्रार्थये। अत्र स्तुतिमाजेनत्वं न वासिद्धांतनिर्वाहो हासबुध्या। हासत्वाद्धरकुत्सा
यामिति धातोर्निष्पन्नो हासो यं कहदह्मादिति बुध्या। असकृत्‌ तु नः पुनः। न्यूनातिरे

कोक्तिजनितं। न्यूनातिरेकावस्थां न्यूनमतिकोधिकं। अतिरिक्तः समधिक इति
कोशः। न्यूनातिरेकावस्थां मात्रामाबुद्धिस्य तया न्यूनत्वे तावत्‌ विशेषविभक्त्यप्रती
कादिरूपया। अधिकं तु ताहृशोः निर्देशेपि निराकारे साकारदृष्टांताद्युपरक्तिरूप
याजनितमुमादितं मे चापलं चपलस्य भावः क्षम्यतां सोढव्यमित्येकं। हे मातृका
वर्णराज्ञि। अकारादिक्षकारांसमातिनानानामप्रपंचरूपेणेदमखिलमिति। मा
तृका अकारादिक्षकारांता वर्णरूपा तस्या वर्गा अष्टौ अकचटतपयशाः। तद्ग
तं सफलस्कृतौ। अकचादिटतौन्नद्धपयशा स्त्रर मालिनीमिति। तेषां राज्ञी पुं
ज। यद्यपि मातृकास्कंधरश्मि विवेचनेन वक्ष्यमाण भूतलिपिक्रमेण विविक्ता

त्यादिलक्षणपुंजिभूता॥ इति प्रमेयोपदेशाय संमुखीकरणमुचितमेवेत्यर्थः॥ यत्त
त्वं माऽस्तु कावर्गराशिरतो नाहतहतभेदेन मे चित्ते स्थितस्त्वं। एवं तत्‌ऽऽत्मां तयोप्य
मृतमिति। प्रमेयमभिधेयं समुपदिश्य। लक्षितं तन्निरूपणानुगुणमर्थं ज्ञात्वाप्य
प्युपदिश्येत्यर्थः॥ अलंकारस्तु समुच्चयः। मातृकावर्गराशिपदेनोपदेशाय समर्थन
लक्षणं काव्यलिंगमपि। प्रथमांतविशेषणविशेष्यभावाभिप्रायत्व निरूपितोप १५६
निकरतदंकुरावपि॥ १९॥ अथोपोद्घातप्रकरणसमाप्तिपरः। इतिहेतुप्रक
रणप्रकर्षादिसमाप्तिं घितिकोऽत्राः। उपोद्घातस्य॥ उपोद्घातं तन्वदाहर इति कोऽत्रः
उपोद्घातः संगतिविशेषः। संगतिस्त्वानंतर्याभिधानप्रयोजकजिज्ञासाविषयोऽस्य

र्थ इति तल्लक्षणं। उपोद्घातलक्षणं तु। चिंतां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं विदुर्बुधा
इति। अस्य प्रकृतसिद्ध्यनुकूल्यचिंताविषयोऽर्थः। ननु प्रसंग उपोद्घातो हेतुतावस
रस्तथा। निर्वाहकैककार्यत्वे षोढा संगतिरिष्यत इति षण्णामेकतमास्तु किमुपो
द्घातेनेति चेत्। सत्यं। विवेचयामस्तावत्। प्रसंगस्तु स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वं। अनुप
क्षानर्हः स्मृतिप्रकारको धर्म इति यावत्॥ यथात्रैवानयोः संगसावि। स्मृतिनिरूप
णं। न ह्युपक्रम एवानुपेक्ष्यस्मृतिप्रकारः संभवतीति हेतुता कार्यकारणभावः
यथात्रैव पञ्चत्वपरस्मिन्निरूपणमोत्तरमुत्तरं प्रति पूर्वस्य पूर्वस्य। न त्वत्र तथा
प्रतिबंधकजिज्ञासानिवृत्त्या ववरूप वक्तव्यत्वमवसरः। यथात्रैव प्रतिबंधिका

याः परवस्तुयथावस्थितिजिज्ञासायानिवृत्तौपरादिरश्मिविवेकः। नयत्र प्रतिबं
धकंजिज्ञासांतरमस्तियेनोक्तार्थस्यावश्यवक्तव्यतास्यात्॥ निर्वाहकत्वं। एककार्यप्र
योजकत्वं। यथाग्नेर्वध्यानांतर्यजनयोः। नचात्रतथासंभवः। एककार्यत्वं। एकम
जन्मैमत्वज्ञाप्यत्वलक्षणं। यथात्रैवेश्वरस्यवस्थितित्वज्ञानंषडन्वयरश्मीनृवि
विच्यकिमयमेतदेतद्विमृश्यमितिमाधारत्वेनषडन्वयरश्मिविवेकमेकका १५७
र्यसंगसाधिधायप्रधानादि। एवंचानुनात्रेसुपोद्घातएवप्रकृतसिद्ध्युपयोगिचिंत
नरूपःसंगतिः तस्यप्रकरणंप्रकारः। प्रकरणंप्रकारइत्यपिशाब्दिकाः॥ एवमस्यात्र
प्रवांतरसंगतयोयथायथमूहनीयाः॥ ॥इतिश्रीमज्ज्ञामरस्यैकरसिकप

ज्ञानंदसिद्धनाथचरणचिंतनानुगृहीतसिद्धनाथांतकैवल्यानंदहृष्टायांपर
शिवमहिम्नःस्तुतेर्व्याख्यायांषडन्वयपरीक्षाख्यायामुपोद्घातप्रकरणविमर्शः
प्रथमः॥ १॥ ॥अथपरास्कंधरश्मिप्रकरणविमर्शः॥ शिवशक्तिसाम
रस्यस्वरूपरूपप्रपंचिताकारा जयतिपरासाशक्तिःसंस्फुरतिविश्वप्रथांकुरो
ल्लसिता॥ साचपूर्वोक्तासुषडंगशक्तिषुसर्वज्ञताख्या॥ अथषडन्वयरश्मिच
क्रंनिरूपयिष्यमाणस्तस्यापरिच्छिन्नतयात्मानंनिर्वक्तुमनीशंमन्यमानोग्रंथप
विहरति॥ श्रीमद्रश्मिप्रभावे त्रिभुवनभुवनस्थंअंकेस्यामरीपंकोवावक्तुंनि
रुक्ताप्रभवतियतधारात्तंसमस्याविमर्शाः। यत्रब्रह्मादिविद्वन्मतिलपितम
तिर्यातिमीमांसाधिनाद्दौ। अस्यासांदसिकेनप्रविततमतिनावर्ण्यतेतेमहेशा॥
हेमहेशा॥ नत्कानुग्रहकारकेतिनिरवोचामापाम्ब्रा। सांख्यंयोगःपांचरात्रंवेदाः

पाशुपतं तथा । ज्ञानान्येतानि पंचैव ज्ञेयश्चैको महेश्वर इति । रहस्यागमेष्वपि । शि
वो महेश्वरश्चैव रुद्रो विष्णुः पितामहः । संसारवैद्यः सर्वज्ञः परमात्मेत्यष्टाकृत
मिति । एतद्धीरिति । यत्ता विजातीयप्रत्ययानंतरिता धीश्चिंता इति यावत् ॥
यस्य तथोक्तः । आत्मसम्यग्विमर्श इति । तत एवोचात्मः स्वीकृतः सम्यक्समी
चीनो यथार्थो विमर्शः परामर्शो विचारो येन । बुद्धौ यत्तायामेव हि विचारा
हि पाटवं स्यात्तथापि कोवा श्रीमद्रश्मिप्रभावमिति । श्रीः रश्मिचक्रस्फुरत्तिरू १५८
मतात द्वतो भवतः । तद्रश्मिचक्रभासनेन भासमानस्तत्त्वे सर्व्यः । अस्मुवंते यात्मु
वंति रत्नमयो भासमंतद्रूसर्पः । अत एव तद्भासकेसस तिलयितत्स्मा वएव
निर्वचनीय इत्याह तेषां प्रभावं भ्रमानं । तथा च छंदोगश्रुतिः । एतमु एवाहम
भ्यगासिषं तस्मान्ममत्वमेकोसीति ह कौषीतकिः । पुत्रमुवाच । रश्मींपर्याव

त्तं

त्तं येब हवो देते भविष्यंतीति । त्रिभुवनभवनस्यांजकं । त्रिलोकस्य भवनमावि
र्भाविस्तस्यांजकं सूचकं । यद्वा । त्रिभुवनरूपे भवने सम्यग्निर्व्यंजकं प्रका
शकं दीपवदित्यर्थः । तत्र कवस्माणरीत्या तत्स्फुरितं सैव त्रिभुवनत्वादिति
भावः । ननु रश्मयस्त्रिभुवनभवनं व्यंजयंतु । तेषां किं व्यंजकमित्यत आह ॥ स्वा
त्मनात्मस्वरूपेण दीप्यते प्रकाशते तथोक्तं । यद्वा यथा । सूर्यादिरश्मीनां मतिस्
र्यादावेवभासमानत्वा । यद्वा स्वात्मनो दीपं प्रकाशकं स्वस्वरूपप्रकाशकमित्य
र्थः । अत एव वर्णेष्वेवस्तंतेचोत्तरत्र प्रणवस्य पंचरश्मित्वेनानंतरश्मित्व
। कृत्स्नलोकारंभदीपं मृगयगृहपतिमित्यादीनि प्रमाणानि च । तथा च ब्रह्मादी
नां बकारादीमात्रापरतंत्राणामस्वतंत्रत्वमिति तावन्मात्रपरिचितिनिम
त्तानां मुख्य एव मनोवाचां कुंठितत्वमित्यपि । निरुक्त्या निर्वचनेन वक्तुंकः

द्विरासमसमन्नद्धिव्रसाधमिति। ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोनुधावतीत्यपि॥
२०॥ अथ षडाधारमिति षडन्वयानां स्थानानि तन्निपुणानि तद्रूपीश्च षडन्वयप
रत्वमन्वयमतिरेकात्सांगवृत्त्यापयतिषण्णामषडन्वयानां। क्षितिजलदहन
मरुन्नाकाशश्चेतः पीठस्थानां परासाः परशिवभवतः शक्तिपो मान्यकांताः। अत्रा
द्विश्रेतसिंहासनगतविभवेस्तावकांघ्रौः पदीठौ। धौत्रिवाद्विविमलुखमन्वकिण ६
निकरमासविश्वैर्विजोन्ति॥२१॥ हेपरशिवेति। परत्वं चाम्पवक्ष्यमाणषडन्वय १६०
गतषडीशो मोपनीतत्वेन। शिवनकृपलक्षणः। क्षितिजलदहनमरुन्नाका
शाचेतःपीठस्थानामिति। क्षितिः पृथ्वी न दाहीनिपंचनताति। चेतो मनः॥
तामेवपीठानि। पीठस्थैर्मासनमितिकोशः। तत्र स्थानां। तथा च वाजसनेयि
श्रुतिः। यस्मिन्पंच पंच जना आकाशश्च प्रतिष्ठितः। तमेवमन्य आत्मानं वि

द्वान्ब्रह्मामृतोमृतमिति॥ कूर्मपुराणेपि। तन्मात्राणि मनश्चात्मा तानि सूक्ष्मा
ण्याहुः सप्त तत्त्वात्मकानीति। तदुक्तमभियुक्तैः। भूमौ निवर्त्तिरुदिता पयसि
प्रतिष्ठा विद्यानले मरुति शांतिरतीतशांतिः। व्योम्नीति या किल कलाः कलयं
ति विश्वं तासां हि दूरतरमंब पदं त्वदीयमिति॥ भवतः षडन्वयशाम्भवं हे
नीसमानस्येत्यर्थः। षण्णामपि अन्वयानां तत्त्वं चैषां च समतन्त्रत्वं तदैवत
वंहावहतत्वेन। कुलाम्नायजनान्वयाधिवि इति कोशः। तेषां च सकलविश्वहेतु
त्वात्कुलत्वं। श्रीमदाचार्या अपि। मनस्त्वं व्योमस्त्वं मरुदसि मरुत्सारथिरसि
त्वमापस्त्वं भूमिरिति॥ मनसोपि भूतत्वं प्रपंचितं। परापीठं तु नेहीधितिरु
ता। मनोपि चासमवेतं भूतमेवेति। तत्क्रियाशक्तिरूपि विवेके विवेचयिष्य
ते। अथैषां पीठानामाकारलिंगवर्णास्तत्रांतरे। वृत्तं विमलतत्त्वषड्ड

लं स्थितं मातरिश्वनः। त्रिकोणं बस्तिकोपेतं वक्रे रंद्रेंदु संयुतं। अन्तो डमं नसोम
मेश्वनुरंस्रसवक्रकं। स्वच्छं वियन्मरुच्छुष्मो रक्षोग्निर्विश्वदंपयः। पातान्न
मिति। तेषु हसितानामिसर्पः। प्रकाशविमर्शांशांबिकाशांतामम शिरूपा प
रा। तदुक्तं सुन्दरचतुःशत्यां। आत्मनः स्फुरणं पश्येद्यदासापरमा कला। अं
बिकारूपमापन्ना परावाक्समुदीरिता इति। इच्छाद्यः परोक्षासितानां कुं
डलीमारके तत्समष्टी परारूपे एव पराद्यामातृकानाः शाक्तयइति। परोक्तनि
र्वचनाम्नायासां मातृकाश्रंतेयासां ताः परेच्छा ज्ञानक्रियाकुंडलिनीमातृका १६१
स्याः षट्शक्त्यः। तदुक्तं योगवासिष्ठे। मबुद्धानां मनोराम ब्रह्मवेदं नेतरत्।
सर्वशक्तिपरं ब्रह्मनित्यमापूर्णमव्ययं। नतस्ति न तस्मिन्न्यद्विद्यते वितता
त्मनि। यथोल्लसति शक्त्या सौ प्रकाशं सोधिगच्छति। यथां डं तर्जलेवह्नि

सर्वो ल्लीढं तथात्मनि। फलपुष्पलतापत्रशाखाविटपमूलवान्। वृक्षबीजे यथा।
वृक्षस्तथेदं ब्रह्मणि स्थितं। क्वचित्काश्चित्कदाचिच्च तस्मादुद्यंति शक्तयः। देशका
लविचित्रत्वात्तत्मात्मादिवशाल्लयः। सत्यात्मा सर्वगो राम नित्योदितमहावपु
ः। यन्मनाम्मननशक्तिं धत्ते तन्मन उच्यते। चिच्छक्तिब्रह्मणो राम शरीरेषूपल
भ्यते। स्पंदशक्तिस्तथा काशे स्पंदशक्तिस्तथानिले। दाहशक्तिस्तथा वह्नौ द्रव
शक्तिस्तथांभसि। पृथिव्यां दार्ढ्यशक्तिश्च। ब्रह्मादिप्रेतसिंहासनगतविमर्शैरिति
॥ ब्रह्मादीयेषां तथोक्ताः प्रेताः स्त एव सिंहासनानि। तदुक्तं ज्ञानार्णवे। ब्रह्मा विष्णु
श्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः। पंच प्रेता वरारोहे निश्चला एव सर्वदा। ब्रह्मणः
परमेशानि कर्तृत्वं सृष्टिरूपकं। वामाशक्तेस्तु विज्ञेयं ब्रह्मा प्रेतो न संशयः। शिव
स्तु कारणं नास्ति शक्तिस्तुकारणं सदा। ब्रह्मांडलहे निर्माणं जायते शक्तितः प्रि

योऽत एव महेशानि ब्रह्मा प्रेतो न संशयः॥ विशेषेणु पालनं नास्ति पालयंति परा
शिवा॥ इष्टासिद्धा महेशानि विष्णुशक्तिरितीरिता॥ विष्णुस्तु निश्चलो देवि वैष्णवी
मायिकारिणी॥ पालयंती जगत्सर्वं विश्वनाटककारिणी॥ अत एव महेशानि विष्णु
प्रेतो न संशयः॥ रुद्रस्तु परमं तत्त्वं शिवो निश्चल एव हि॥ असंती रुद्रशक्तिश्चैत
मोहत्साव रानने॥ गुणात्रयशिवेनास्ति ना गुणातीतः परेश्वरः॥ निर्गुणस्य कथं ग्रा
सो निश्चलस्य वरानने॥ असंती रुद्रशक्तिस्तु त्रैलोक्यं सचराचरं॥ ब्रह्मा विष्णुश्च १६२
रुद्रश्च गुणातीताः सदाशिवे॥ स गुणा परमेशानि सृष्टिस्थितिलयात्मिका॥ ईश्व
रोपि वरारोहे महाप्रेतो न संशयः॥ शिवेन निश्चलता यस्मादीश्वरत्वं भवेत्प्रिये॥ प
ः कर्त्ता सदा यं हर्त्ता स ईश्वरो नाम पार्वति॥ कर्तृत्वं च लघुगत्वं निश्चलेन हि सं
सि॥ ईश्वरत्वं शिवायां तु न शिवे परमात्मनि॥ अत एव महाप्रेत ईश्वरो नाम पार्व

र्वति॥ सदाशिवो महाप्रेतः केवलं निश्चलः प्रिये॥ अथ कः परमानंदो ब्रह्मानंदम
यी शिवा॥ शक्तिं विनापि देवेशि न किंचिदपि विद्यते॥ अत एव महाप्रेतासनं ज
ये दिति॥ ते च ब्रह्म विष्णु रुद्रेश्वर सदाशिवा हिरण्यगर्भाख्या वक्ष्यमाणध्यानास्त एव प
चाकारतया स्थिता इति सिंहासनानि॥ तदुक्तं श्रीमन्त्रानंदस्वामिभिः॥ ब्रह्मम
येकपंचपदाय विष्णुमयैकपंचपदाय॥ रुद्रमयैकपंचपदाय॥ ईश्वरमयैक
पंचकपंचपदाय॥ इति चतुर्दिक्षु॥ मध्ये च सदाशिवैकपंचफलकाय॥ तदुप
रि हिरण्यगर्भैकपटच्छदपटाय॥ ज्ञानदीपविमर्शमयमपि॥ तदुपरि पीठ
मध्ये कंदं वनं तत्पंचचतुष्पादस्वैना॥ लं पृथिवीधिपतये ब्रह्मणे नमः॥ वाम ब
धिपतये विष्णवे नमः॥ इत्याद्यम्य हौमाकाशाधिपतये पंचवक्त्राय सदाशिवा
य नमः॥ तदुक्तं श्रीमहाचार्यैरपि॥ गतास्ते पंचत्वं द्रुहिणहरिरुद्रेश्वरभृतः शि

वः स्वच्छच्छायाघटितकपटप्रच्छदपट इति । ज्ञानिगनः ॥ द्वितीयाश्रितातीतपतित
गतेविहितिमासमासः ॥ विभवः स्वस्वरत्रिमिचक्रात्मिका विभूतिर्वस्समाप्ताये
षां तथोक्तौ ॥ तत्र सेतारूपाविशेषात् पुंदेकस्याविवक्षितत्वात् तेनतां विनापितार्ह
सर्पः ॥ तद् इती तस्य विग्रहत्रां कात्तुम ध्येमध्येविद्यासहायेनैव निरस्ता ॥ वह्नेते
चाग्रे षां नवधाकर्मी सर्वासामेव शक्तीनां ब्रह्मविष्णुत्रिवात्मिकाः प्रधानाः संस्मृ
तादेवाः ब्रह्मयः परमात्मनः ॥ आत्मः परस्तात् भगवान्नुपरमात्मासनातनः ॥ गीयते
सर्वशास्त्रेषु स एव शूलपाणिर्महेश्वर इति ॥ आदित्यपुराणेपि ॥ नमामि सहरिः साक्षाद् १६२
हरिः साक्षात् स्वयं शिवे । ब्रह्माण्डपुराणेपि ॥ प्रकृतिस्त्वं पुमान्रुद्रस्त्वयि वीर्यम
माहितम् ॥ अग्निपुराणेपि ॥ नावयोर्विद्यते भेदो मच्छक्तिस्त्वं न संशयः ॥ त्वं चंद्रमा अहं
सूर्यः शर्वरी त्वमहं दिनमिति ॥ वह्नेते । चायमर्थः समः प्रोक्तः पदेस्त्रमहोपनि

षदि ॥ आदित्यो वा एष मंडलमिति प्रकरणे सर्वो वै रुद्र इत्यादि नमो हिरण्यबाहवे ॥
हिरण्यवर्णायपतयेंबिकापतय उमापतये नमो नम इति । रुद्रोपनिषदि च ॥ असौ य
स्ताम्रोरुण उत बभ्रुः सुमंगल इति प्रस्तुत्य असौ योऽवसर्पति नीलग्रीवो विलोहित इति ॥
आदित्योपस्थापने च ॥ नमो रुद्राय पशुपतये महते देवाय त्र्यंबकायैकचराधिप
तये हराय शर्वायेशानायोग्राय वज्रिणे घृणिने कपर्दिने नमो नमः ॥ सूर्यायादित्याय
नमो नमः ॥ नमो नीलग्रीवाय शितिकंठाय नमो नमः श्वेतरुद्रलालाटाय कृत्तिवास
से इत्यादयो मंत्राश्च । वायुसंहितायां प्रोक्तमस्यार्थो यथा ॥ सर्वो रुद्रो नमस्तस्मै पुरु
षः सत्सतो महान् ॥ हिरण्यबाहुर्भगवान्हिरण्यपतिरीश्वरः ॥ अंबिकापतिरीशा
नः पिनाकी वृषवाहन इत्यादि ॥ हिरण्यकेशः पद्माक्षो ह्यरुणस्ताम्र एव च ॥ योयं
सर्वं पश्यति सोदेवो नीलग्रीवो हिरण्मय इति ॥ एवं च मामामत्तोय एषांतरादि

सेपुरुषोदृश्यतइतिप्रक्रम्यतस्ययथाकप्यासंपुंडरीकमेवमक्षिणीतिश्रुतेस्तीक्ष्णो
ष्णीकृतिरपिपरशिवपरैवेतिसिद्धेसिद्धसोऽर्कवत्सुमाणरीसासाधकादिकल्प
नीयविग्रहत्ववत्वं। वक्ष्यतेध्यानयोगपरामर्शप्रकरणे। द्वात्रिंशद्रश्मिमयुखस्वकि
रणनिकरभासविश्वेरिति॥ द्वात्रिंशतद्धासामधिकात्रिंशत्। द्यष्टतःसंख्यायाम
बहुव्रीहिसमासोऽरिसार॥ तेचतेरश्मयश्चद्वाद्वात्रिंशद्रश्मयोमानसा। पीठस्थाःमु
ख्याःआदयोयेषां। आदित्याद्यास्तश्रीमदाचार्यैःक्लिसेषट्पंचाशद्धिसमधिकेसा २६४
दिग्रहंते। यद्वाद्वात्रिंशद्रश्मयोयस्यसआद्योर्कस्थःमुख्योयेषु। अत्रमतमिच्चतुष्षष्टि
रश्मयःशाकेद्वात्रिंशद्धिवस्यापिद्वात्रिंशद्दिसन्निपातेन। प्रकृतेतुद्वारश्मयोनिप्रे
ताइतिद्वात्रिंशत॥ तयोक्ताःस्वकिरणनिकराःस्वघृणिजालानितदेवंत्रिधांशात्रि
शीसुतरंशांतेतेर्मासंर्जितंपोतविश्वंयेस्तावकैरंश्नोःषड्भिरीशैर्वत्सुमाणनाम

ज्योर्विशांति। स्वयमपितत्तत्पीठेतत्तत्संख्याकरश्मिजालपरिवृतास्तांस्तान्स्वकै
रैःषड्भिःस्वस्वरश्मिसमसंख्याकरश्मिपरिवृतैस्त्वदंतैरुर्म्यतेरीशैःसहविशेषेण।
नंतीत्यर्थः। कोऽर्थः। प्राणस्यप्राणमुतचक्षुषश्चक्षुरुतश्रोत्रस्यश्रोत्रमन्नस्यान्न
मनसोयेमनोविदुः। तेनिचिक्युर्ब्रह्मपुराणमग्र्यमनसैवदमवेनेहनानास्तिकिंचने।
तिबृहदारण्यकश्रुतिरीशाःषोडशसंकेतेनशक्तिभेदादभिन्नास्त्वमपितत्तत्पीठा
निष्ठस्वस्वरश्मिपरिवृतैःषड्भिरीशैःस्तावकसंख्यरश्मिपरिवृतान्भिरिदंभासयन्तस्त्व
तेजोसीत्यर्थः। अत्रायंप्रयोगः। तावत्स्वतंत्रक्रमः। मूलाधाराद्याज्ञांतपद्मेषुपृ
थिव्यादिमनोन्तपीठानिनिरूढकल्पकरूपेणनिजावयवितातमनस्याज्ञाचक्रेविभा
वितचतुःषष्टिदलाज्ञांतःकर्णिकायां। तत्रवाज्ञाचक्रस्थंतपनशशांकसाक्षिश्रीम।
दाचार्यैक्तरीत्याश्रीपरशंभुनाथपरचिदंबारूपंमिथुनंसर्वरोगहरचक्रस्था।

भिन्नादिमहामहाज्ञार्यां ते चतुःषष्टिसंख्यं तदावृतिदलं च विभावयेत्॥ ततो विशु
द्धौ नाम सचक्रे घासस्ततिदलचक्रकर्णिकांतः। विशुद्धौ नेश्वदृडसादिन्याचार्यां
कौरीसापरशिवानंदनाथपरिशिवांबारूपं मिथुनं तदावरणदलं सर्वमंत्रम
य्यादिकौसंतं। एवमनाहते वायव्यचक्रे चतुःपंचाशद्दलकमलकर्णिकांतः
समुन्मीलत्संविल्कमलमकरंदैकरसिकं डसादिपरमहंसेश्वरानंदनाथपर
महंसेश्वर्यंबारूपं मिथुनं तदावृतिदलं आत्माकर्षिण्यादि सर्वसंपत्तिपूरणां १६५
तं। एवं स्वाधिष्ठाने वह्निचक्रे षाषष्टिदलकमलकर्णिकांतः। तत्र स्वाधिष्ठाने कु
तदसादिरीसासंवर्त्तानंदनाथसमयांबारूपं मिथुनं तदावृत्तिदलं कौमार्या
दिबीजाकर्षणांतं। एवं मणिपुरे आप्यचक्रे द्विपंचाशद्दलकमलकर्णिकांतः
तडिल्लतेज्ञाश्माइसादिरीसामृतेश्वरानंदनाथामृतेश्वर्यंबारूपं मिथुनं तदा

वृतिदलं लोपामुद्रादिमाहेश्वर्यंतं॥ एवमाधारे पार्थिवे चक्रे षट्पंचाशद्दलक
मलकर्णिकांतः। तत्राधारे मूले सहसमयया क्षसादिरीसामहातांडवानंदनाथस
मयांबारूपं मिथुनं तदावृतिदलं त्रिपुरसुंदर्यादिचर्यानंदनाथांतं। एतेरा
ज्ञमयी योगिनीमते खड्गसिद्धिमालामंत्रस्या आवरणसहयाकर्यां। एवं षड्भु
रविंशात रत्नमीनूविद्याअसहस्रारमहाबिंदौघकरणांकांचीदामाकरिकल्पनेसु
न्दरीसापुष्कारक्तचरणरूपं सकलान्वयसर्वस्वं महाश्रीचक्रनगरसम्राट्ल
लितानंदनाथशुक्लचरणमहाश्रीचक्रनगरसाम्राज्ञीललितांबारक्तचरण
रूपं मिथुनं नावयेत्॥ आवृतिदलं ध्यानं तु स्वदेहोज्ज्वलाग्निदीप्तिनिरणिमाद्य
भिरितिसहचिंतं। मूलमिथुनस्यैवेति मत्तंतंत्रः पंथ्या॥ सचाप्यर्वणो सोनागपकांडे
पूर्वपंचोपनिषद्भिः पंचधासंकेतेन चक्रराजे तत्रैत्रैसांसुदरीचक्रामेश्वरमु

तांपश्चाद्विधयातन्मंत्रे मूलमंत्रषोडार्णस्य च नेत्र तस्मादेवतांविद्यांतुरीयांश्रीका
मराजविद्यामेकाक्षरंब्रह्मेति कास्त्राभिः शातमितोन्नमितांजानीते मुनुरीयंपर
माणोसेवंवेदेतिमहोपनिषदितिपंचमीमुपसंहृत्यमहातत्वार्थमपष्ठ्यामनि
रूपणाय। एवंजानातियस्तत्वंबीजोपनिषदंगणांपंचकंपरमेष्ठीस्मिलीयतेमु
निपुंगव। निवृत्तिश्चप्रतिष्ठाचविद्याशांतिस्तथैवचा। अतीताचकलाःपंचषडंगा
दिसमन्विताइतिषडंगन्यासवासनयातत्त्वपश्यानंपरमंचिंदंवराख्यंप्रतिपा १६६
तत्कथंनिवृत्तिःकलायाःपृथिव्यादिगुणप्रकृसंतंचतुर्विंशसात्मतत्वेःपृथिव्या
मष्टोत्तरस्थातंपयसितेजसिमरुतिवियतिगंधाद्यहंकारेषुबुध्यागुणप्रकृतौ।
चप्रसेकाष्टकमितिषष्ठ्यधिकांतसंख्यैर्भुवनैर्नत्वत्रवर्णानव्योममंत्रसांति
कपदार्णमहादेवपराद्यष्टाविंशतिभिःपादैर्हृदयजातांसांधामांमंत्रासांदह

स्पतेब्रह्मणोधिष्ठातामूलाद्विनामंतंयापकंशिरसिप्रहृत्वाप्रज्वलितदहनोद्धा
सिमरश्मिमात्राभेधाद्याकथनस्यहाप्रतिष्ठाकलयापुरश्चद्विकल्पांतेनतत्वषट्
नपुरुषषट्कंरागपंचकंविद्यानियकलालेषुप्रसेकंद्वयंद्वयमेकोनविंशासात्मु
वनेहदूति॥अतोस्वतंत्राद्भिन्नावदनुपदोक्ताःअणिमाद्याएवानुपदोक्तमि
धुनह्लपाःक्रमसुक्तवासनयाषष्ठ्युत्तरंत्रिंशतंरश्मयइतितत्वान्येवषडिति
षोडशगृणांति॥स्वतंत्रेतरश्रीविद्याक्रमेष्वक्रमेवा। आज्ञाचक्रेषडाननंस्वर्ण
वर्णत्राबाद्यानंहिरण्यगर्भंध्यात्वातन्नाभिपद्मकर्णिकांतःपरेश्वरंदेवमात्मा
नेसहस्रसूर्यसंकाशोमहादीप्तिधरोगुरुः।षडुन्वयेश्वरःश्रीमान्परस्त्रांनुर
ओव्ययः।षडाननस्फुरन्नेत्रत्रयपङ्क्तिसमन्वितः।द्वीपिचर्मकटिस्फारमुंडमा
२ लाविरेपितः।नराग्यिरत्नपारिजातपुष्पमालासमावृतः।ब्रह्मनाभिकंजांगु

शेरं ध्यायेत्कृतत्तापनः। विचित्राम्बरणैर्युक्तः सर्वविसर्जुपात्राक्रत्वा ऽभ्यस्ता मीयुक्ताक्षि
स्त्रि। वरधारि महातनुः। कपालफलचापारिपाशांक्ष नयकरांबुजः। देवान्तः पि
नृवनेक्रीडाकृत्मा नसोऽन्तरे। एवं परेश्वरीं ध्यायेत्स्वनन्तारविराजिताद्रिति। एत
द्ध्यानं गुरुः परेश्वरः परत्वांतु सर्वविसर्जुपात्राह्न तदूसादिना मुनिसत्तप
रिन्ना समेवानुरुद्धे संस्मृसतत्सर्वं गुरुरूपं त्वाबाह्यानं महाबिन्दो विनाश्य मला
धारे परां त्वा क्लिं विचिंसा ब्रह्मबिलं तेजोरूपां ध्यात्वा सावपवीक्रतां तां परशिवे १६१
न संयोज्य। अर्पयेत्स्वगंधेन पृथिवीं कुसुमेन खं वायुं धूपेन वायुं दीपेन तेजोऽन्ने
न रसं पुनरिति प्राणापरीसात्तत्वमुद्राभिः संपूज्य परतः षट्कोणं विमार्गेऽत्र
कं मिथुनचतुष्टयं। पूर्वे श्वेतं मिथुनं पंचकं। अग्नौ धूम्रवर्णं मिथुनचतुष्ट
यं नैरृते कृष्णवर्णं तत्सप्तकं। पश्चिमे पीतं च तुष्टयं वायौ पीतमष्टकमिति

परानंदनाथपरांबादिमंत्रविग्रहानंदनाथमंत्रविग्रहा परांबा ताः श्रीत्रिरूपद्र
रूमयः। परेश्वरः परांबा चेति। एवं विशुद्धो सदाशिवप्रेतासने शुद्धस्फुटिकसंका
शं षड्वक्त्रं घाद्रत्नांघ्रिकं। नेत्रवानं अस्त्र चक्रांकुशपाशाखान्वरं। तद्वच्छे खद्धजा
हिरमुखानि चापानये च बिभ्राणं। तस्मांचकुलेश्वरीमिति ध्यात्वा। विश्वेश्वर
विश्वेश्वरी हृं मिथुनं पूर्ववदुन्नयत्वापि संपूज्य ब्रह्मरंध्रे तसरितः षट्कोणं वि
नाथ पूर्वकोणे शुक्लं षट्कं। आग्नेये द्वितीयं षट्कं रक्तं। नैरृते श्यामवर्णं षट्कं। प
श्चिमे धूम्रवर्णं षट्कं। वायव्ये कृष्णवर्णं षट्कं। ईशे स्फुटिकवर्णं षट्कं। इति कृत्स्ना
नंदनाथ कौलिनी परांबादि बरानंदचितिपरांबा ताः षड्विंशत्मिथुनरत्नमयः॥
ततो नाहवेदेश्वरप्रेतासने धूम्रवर्णं षड्मुखं घाद्रत्नाबांकुशेमपाशशूलचक्रां
कुशबाणचापवरानुक्रांधध्वजमर्पणत्रिरेखापानयानि बिभ्राणं घाद्रत्नापारं

हं सेश्वरतद्रूपां हंसेश्वरीं पूर्वं ब्रह्मविद्यां तथा ॥ त्वां समर्च्य तत्र नीलां समर्च्य परितः षट्कोण
विभागेषु पूर्वकोणे पीतं चतुष्टयं । आग्नेये श्यामं पंचकं । नैरृते रक्तवर्णं षट्कं । पश्चि
मकोणे धूम्रवर्णं चतुष्टयं । वायव्यकोणे शुक्लवर्णं मिथुनपंचकं । ईशाने वालार्क
वर्णं त्रयमिति । खगेश्वरानंदनाथमंत्रं वा हृद्गुर्वानंदनाथसमयांबांतं सहस्रा
विंशतिमिथुनरत्नमयः ॥ स्वाधिष्ठानेऽग्निचक्रे रुद्रप्रेतासने भिन्नांजनचयप्र
भं पंचवक्त्रं पंचदशनेत्रं दशपाणिपादं शूलचक्रध्वजवरब्रह्मकपालानि पा २६
णिशाता पुष्पजपमालापुस्तकाभयवरं कात्रूध्वैदंष्ट्रानेत्रं शूलकरालं शेषविशेषा धा
वनदीर्घकेशं वर्षरत्नसपीतिभूषणं मुंडमालासुतमंत्रनिबद्धशवकर
संघातमेखलं प्रेतासने एकपादेनस्थितं संवर्तेश्वरानंदनाथं रक्तवर्णं हा
सयुक्तषट्त्रिंशद्दशवक्त्रां विंशतिभुजां वा विंशतिवक्त्रां चत्वारिंशद्भुजां वा त्र

तवक्त्रां द्विशतभुजां वा प्रतिवक्त्रं स्फुरद्द्वादशसंकाशलोचनत्रयमंडितां शूल
कपालबाणचापखड्गांकुशपाशांखचक्रगदाहलखट्वांगडिंडिमरुवज्रघंटा
त्रिशूलदंडकिशाऽक्कुशसर्पजपमाला दधानां संवर्तेश्वर्यं बाद्दतिमिथुनं पूर्वक
मेण शिरसि संपूज्य परितः षट्कोणेषु नैरृते पीतवर्णं पंचकं । पश्चिमे कृष्णव
र्णं पंचकं वायव्ये कृष्णवर्णं षट्कं ईशाने कृष्णवर्णं चतुष्टयं । पूर्वे शुक्लवर्णं पं
चकं । आग्नेये स्फटिकवर्णं षट्कं मिसेकत्रिंशन्मिथुनानि परापरानंदना
थवैचरीपरांबादिसमयगुर्वानंदनाथनिवृत्तिपरांबांतानि । ततो मणिपूरे ।
आप्ये विष्णुप्रेतासने श्यामं षड्दशभुजं वा चापशूलचक्रखड्गांकुशावरख ण३
ट्वांगपरशुगदापाशाभयानि । वाकुदयेन गजचर्म च दधानं भीषणाभरणं ।
दंष्ट्राकरालं दीपेश्वरं । अत्र बाणचापावेकहस्ते वरांकुशाविशेषणं दशदश

भुजबालां तां मूलाधारे श्यामवर्णां विघ्नेश्वरासनस्थां अष्टभुजां त्र्यक्षां चक्रगदाप
द्मशूलपाशवराभयानि दधतीं दक्षिणस्यां पूर्ववदष्टभैरवीर्नीय संपूज्य षट्कोणे ई
शे पीतवर्णं चतुष्कं। पूर्वे श्यामवर्णं चतुष्कं। आग्नेये रक्तवर्णं षट्कं। नैरृते कृष्ण
वर्णं चतुष्कं एवं। पश्चिमे शुक्लवर्णं पंचकं। वायव्ये रक्तवर्णं त्रयमिति ससा
नंदनाथ निवृत्तिपरांबा दिव्यौघानंदनाथ रौद्रीपरांबां तानि। षड्विंशतित्रिम
मिथुनानि। मूलाधारे पार्थिवे ब्रह्मप्रेतासनस्थां सिंदूरांजनचयप्रभां पंचवक्त्रं १६९
प्रतिवक्त्रं त्रिनेत्रं दशचरणां भुजं शूलचक्रध्वजवरब्रह्मकपालपाशिनां तथैव
जपमालापुस्तकाभयटंकान् दधानां दंष्ट्राकरालं शेषविशेषावनद्धोर्ध्वत्रि
रवं षोडशवर्षरत्नसर्पास्थिभूषणं नवालेश्वरं। मूलाधारे नीलवर्णां कुब्जरू
पां पश्चिमोत्तरदक्षिणपूर्वेशानोर्ध्वग पीतशुक्लकृष्णकृष्णशुक्लरक्तवर्णं पद्मं

क्रोधादशभुजां शूलचक्रवज्रांकुशशरकरीः स्वपंकजनीलोत्पलं समुंडं खट्व
वांगघंटापुस्तकधनुःकपालं दधानां दंष्ट्राकरालं सर्पास्थिरत्नभूषितां मुंडमाला
धरां रौद्ररूपामष्टाविंशतिवर्षां बद्धोर्ध्वकेशां व्याघ्रचर्मपरीधानां सिंहचर्मोत्तरीयां
दिव्याभरणभूषितां साट्टहासां देवीं च ध्यात्वा पूर्ववदष्टचत्वारिंशद्योगिनीरसिसंपूज्य प
रितः षट्कोणे वायव्यकोणे पीतचतुष्कं। ईशाने श्यामपंचकं। पूर्वे कृष्णवर्णं षट्कं॥
अग्नौ रक्तवर्णं चतुष्कं। ~~इति षष्ठ्युत्तरत्रिशतसंख्यं~~ नैरृते कृष्णवर्णं पंचकं॥
पश्चिमे सूर्यप्रभं चतुष्कं। इति षष्ठ्युत्तरत्रिशतसंख्यारश्मिवृंदं। संपूज्य। संघट्टमु
द्राक्रमा शिरसि महाबिंदौ गौरवंपदद्वयं बिंदुरूपा। तद्दहनागे शुक्लविद्या महापीठ
शुक्लपुष्पमहापीठ शुक्लमंडलमहापीठ शुक्लचतुष्कमहापीठ शुक्लमंत्रम
हापीठ शुक्लदीपमहापीठ रक्तपुष्पमहापीठ रक्तमंडलमहापीठ रक्तचतु

क्षमहापीठरक्षमंत्रमहापीठरक्षद्वीपमहापीठरक्षमुद्रामहापीठरक्षनतिम
हापीठमहाप्रकाशिनीपरांबारक्षचरणपा०।मिश्रविद्यामहापीठमिश्रपुष्पम
हापीठमिश्रमंडलम०।मिश्रचतुष्कमहा०।मिश्रमंत्र०।मिश्रमंत्र०।मिश्रदीपम०
मिश्रमुद्राम०।मिश्रनतिमहाप्रकाशिनीमिश्रचरणपा०।एवंचात्रमासक्रमे
णपूजितः।अत्रमसनप्रकारद्वयं।मासामसतोमासेपादुकांपूजयामिनमइतिम १३०
नसकृत्मेनुपादुकांपूजयामीत्येवांकेचित्त्वनयत्रापिपूजयामीत्यपरेसाक्तुः।
अत्रस्वाधिष्ठानमणिपूरराज्ञाविष्णुध्याश्चैकएवव्यवहारः।पूजाक्रमेपिस्वतं
त्रीलाश्रीचक्रराजगतमहाबिंदौपूजितापादुकाएवाज्ञादिमूलाधारांतंमहा
बिंदौचयजेत्।स्वतंत्रेतरश्रीविद्योपासकानांतुचक्रराजगतमहाबिंदौविद्या
वितेषट्कोणएवोक्तक्रमेण।तदितरेषांषट्कोणमासामतइतिश्रीविद्यानंदस्वा

मिनः।तत्रस्वतंत्रेतरत्वंश्रीविद्योपासकानामप्रसिद्धमित्यानंदलहरीदर्पणे
स्वतंत्रेतितत्रमिसत्रस्पष्टीकरिष्यते।अयंक्रमोदुर्वाससोपनिषदि।अथातः
षडन्वयं।व्याख्यास्यामइत्यादिनमोनमःपरेभ्यःरायस्त्रांनवेइतिचरणविद्येसंते
नप्रपंचितः।कृषेर्मंत्रोकृतिसंप्रदायोज्ञानार्णवीयहोदादशाम्नायेपुप्रपंचि
ता।अनियतसंख्यत्वेपियथाचैषांसंख्यानियतत्वंतथाकुंडलिनीरश्मिविवे
चनेस्पष्टीकरिष्यते।शेषोविशेषःषडन्वयमहारत्नतोवामदुक्षललिता
र्चनसंग्रहात्वकौमुदीतोवसेयः।अन्नियुक्तामपिगौरवन्निधयानेहप्रपंचि
तानितत्रएवावधेयानि।सहोक्तिरलंकारः।तद्यथार्णंतु।सहोक्तिःक्षमावक्षे
ज्ञासतेजनरंजनइति।समृद्धिमद्वस्तुवर्णनादुदात्तमपि।।स्त्र।इत्यनन्वयनप
रत्वंसंसाध्यवतिरेकेणसाधयति।बुद्धेःसम्यक्त्विमर्शप्रकटितसरणीरथी

प

वद्याक्यवृत्ते पौंचस्याने तुरीये रवकलितमहावाक्यतत्त्वविनाशः। तर्किं श्रोतिम
मोवामरसस्य दुत्तपगं किंलमूर्त्तं नुमूर्त्तीं निधरिश्चे दिनाश्रो नहिमतिवचसां देव
तस्मासरत्वं। श्री। हे देवेति। दीव्यति क्रीडति प्रकाशरूपः। विमर्शरूपः। प्रकाश
विमर्शसामरस्यरूप इति देवः। तदुक्तं। अकृतिममनाद्यं तं देवनं देव उच्यते ति
सम्यग्विमर्शप्रकृटितसरणेरिति। सम्यगुत्तमः स संतप्या मञ्जसम्यगिति कोशः १५
ः। प्रसकश्रवणात्मा विमर्शो विचारः। तदुक्तं योगवासिष्ठे। मोक्षद्वारे द्वारपालाश्च
त्वारः परिकीर्तिताः। शमो विचारः संतोषश्चतुर्थः साधुसंगमः। इति पुनस्तत्रैव च
तुर्वर्णमानुकूलं संदुःकरं मत्वा। एकं वा सर्वयत्नेन सर्वमुत्सृज्य संश्रयेत्। एक
स्मिन्नेव शमायाते चत्वारोपि वश्यं गताः। एषामेकतराशो स्याभो दृष्प्रवित्तस्तद
ति। कोहं कथमिदं जातमेतावन्मात्रकं मनेदृ ले वं रूपस्तेन प्रकटिता विशादी

कृत्वा स्तुतो ति या वत्। सरणिः सेरं ति गच्छंत्यनयेति व्युत्पत्त्या पादिको निः। मार्ग
ः। सरणिः पद्धतिः पद्येति कोशः। यस्मात्तयो काया। अर्थ व ह्याकावृत्ते रिति। अ
तएव विचारेण मार्गशोधनादेव अर्थः। महावाक्यवाच्यभूतो महातत्त्वार्थ इति
यावत्। सोप्यस्मिषु तानि च तानि वाक्यानि च तत्त्वमसीत्यादीनि श्रीमद्देशिकेंद्रप्रसादा
धिगमितानि। यद्यप्यर्थशब्दो वाक्यशब्दश्च सामान्यतो र्थवाक्यं च गमयतस्तथापि
प्रसंगादुक्तमहावाक्यार्थपरौ। तेषु वृत्तिर्ज्ञायिरदायनुभवरूपायस्यास्तयोर्काया
बुद्धेः वृत्त्यतद्इति यावत्स्तु सत्ता तत्त्वावबोधरूपायाः। यत्र यस्मिन्नार्थ रवकलित
महावाक्यतत्त्वइति। रवाः शाखाः ध्रुनिधान रव स्वना इति कोशः। त्रिसंकेतवस द
त्रयवतां तत्त्वमसीत्यादिवाक्यानां प्रतीकानां तज्जीषादीनां त्रिरस्थितानाहाइस
र्थः। तदुक्तं पुष्पदंताचार्यैः। त्रयी तिस्रो वृत्तीस्त्रिभुवनमथो त्रीनपि सुरानका

गद्ये वेदोस्मिन्निति रश्मिरस्य त्रीणि विकृतिः। तुरीयं ते धाम ध्वनिभिरवरुंधानमणुभिः
समस्तव्यस्तवांश्च रणदृग्णा सोमिति प्रमिति। तैः कलितं। संख्यानवाचि चतुरादि
कलेर्धातोर्निष्टान्तं। विद्वद्भिरीनादेरनवरतकलाया मिति साधितं वैदि
सत्रैवकोधमुनिमणितपरिपाद्यात्रयं धेर्नादनादान्तत्रकारादिक्रमेण प्राप्तमि
सर्थः। तुरीयानवकलितेतिपाठस्तुन्त्रमम्लएवा। नहि चैतन्यमात्रवृत्तिलक्ष
स्य तुरीयस्य किमपि कलनीयं वा कलनीयं संभवति येनानवकलितं स्यात्। तस्य २१२
संकेतविरोधाच्छब्दगोचरवाच्चा। यत्महावाक्यानां तत्त्वंमहातत्त्वार्थइत्यर्थः। स
यस्मिन्नूतस्मिन्तुरीयेमहावाक्याद्यवयवत्रयवाच्यातीतेस्थाने परे धामनीत्य
र्थः। चिन्मयाद्वैतविश्रान्तिभूमित्वाच्चास्थानत्वं। विनाशः विरामः एकायत
नया तद्रूपेणस्थितिरूपोऽनुभूयते प्रसक्तवृत्तेरिसंध्याराः। तत्महावाक्य

तत्त्वस्वतंस्थानंज्योतिर्ध्योतिनात्मकं नवेत्ता। ज्योतिः स्वराग्निमाड्वामरिकपुत्रात्म
धरात्म स्थिवितिकोशः। तथा चवाजसनेयिश्रुतिः। तमसो मा ज्योतिर्गमयेति। त
मसिस्थितस्य प्रसक्तो तुर्याऽस्यवा ज्योतिरधिगमप्रार्थना। तमसोपि सत्त्वविश्व
रूपती सुषुप्यकोटिको विकल्पः संज्ञापः। तदुक्तमभियुक्तैः। लघुरूपं क्वचित
किंचिच्चादृगेवुनिषिध्यते विनाधानमन्तरेणापि न निषेधस्य संभवइतिय
थाकौषुमश्रुतौ। सदेवसोम्येदमग्रआसीदितिस्वमतंपुरस्कृत्य तद्वैक आ
हुरसदेवेदमग्रआसीदितिपरमतं प्रसक्तस्य मतांतरे सत एवतस्य कुतस्तु
सोम्यैवं स्यादिति होवाच। कथमसतः सज्जायेतेति कार्यकारणवैलक्षण्यरू
पदोषदर्शनेन प्रतिषेधः। मैत्रेय्योपनिषद्यपि। तमो वा इदमेकमासेति। श्रु
त्यंतरे। प्रजापतिर्वा इदमेक आसीन्नाहरासीन्न रात्रिरासीत्तमोस्मिन्नंधे तमसि प्राविश

श्रुतिः। सुबालोपनिषदि तु अव्यक्तमक्षरे लीयते अक्षरं तमसि लीयते तमः परे देव एकी
भवतीति तमसोऽव्यक्तदशायां सर्वविकल्पानवकाशः। सदसदिति। सदसन्मात्रा
वलंबी समस्तनतपदद्वयस्यैव क्रोधमुनिशंकरी सा सन्मात्रमुतासदिति संशयः।
तथा च बृहदारण्यकश्रुतिः -असतो मा सद्गमयेति। विकल्पस्तु पूर्वयुक्त्युक्त्या नावि
शेषः। श्रुतिसंदर्भेणासदासीन्नो सदासीत्तदानीं तम आसीदिति तत्परिहारोऽपि किं
त्वमूर्तं नु मूर्तं मूर्तं घटपटादि। तथा च बृहदारण्यकश्रुतिः। तदेतन्मूर्तं यदन्यद्वा १९३
योरंतरिक्षाच्चेति। तदमूर्तं पृथिव्यादित्रयातिरिक्तं। तथा च तत्रैव श्रुतिः। अथा
मूर्तं वायुश्चान्तरिक्षमिति। अत्रापि द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चामूर्तं चेति श्रुतावे
व विकल्पः। उभयगमिति। उभे सदसती तमोज्योतिषी मूर्तामूर्ते च गच्छेत्युभयगं
उभयगं हृत्पदिवचनाभावेऽपि नाडुद्दाह्नो निषमिस्य पञ्चविधिसूत्रस्य योगविभा

गेन। नित्यमुभयत्वात् वृत्तिमात्रे यत्किंविधिनास्तुपपदः समासः। अत्र प्रमाणं। तदाप्र
कात्मामानस्त्वंज्ञोऽतिथां तमसामपीति। पूर्वं च नुःशाति शास्त्रं। योगव्या सिद्धेपि। यत्रासं
प्रदसतोर्मध्ये पदं बुद्ध्यावलंब्य तदिति। चेन्निर्धारः स्यादिति। एषां पक्षाणामेकतर
स्यापि यदि निर्धारो निश्चयः स्यादित्यर्थः। विनाशो न हि मतिवचसामिति। तर्हि मतेर्म
ननात्मिकायाः मनस इत्यर्थः। वचसां वाचां च विनाशः। यतो वाचो निवर्तंते अप्राप्य
मनसा सहेति श्रुतेः कुतो रीत्या विलक्षणो नाशो निवर्त्तनरूपो न स्यात्। ननु सामामती
नाशः। यतो वाचो निवर्तंते अप्राप्य मनसा सहेति। संभवति। यत एव नेति नेती सा भेति
प्रा श्रुत्युक्तरीत्या कुंठितप्रायत्वात्ताभ्यां नोपरतिरूप इत्यर्थः। न दिनं स्याद्वेवेत्यर्थः। हि हे
तावधारणे इति कोशः। यस्माच्च तथा न निश्चयस्तस्मात्संपरोऽसि। परायाः प्रज्ञायाः प्रति
पर इत्यर्थः। अत्र श्वेताश्वतरश्रुतिः। यदा तमस्तन्न दिवा रात्रिर्न सन्न चासच्छिव एव

केवलः। तस्य स्वरूपं तत्सवितुर्वरेण्यं प्रज्ञा च तस्मात्प्रसृता पुराणीति। पाद्मे। सर्वाकारो
निराकारो समस्तालापवर्जितः। तस्मात्परतरं नाज्ञानद्वैयाऽस्तदाश्रितं वापि इति। न त्वव
स्थारूपं तत्परत्वं किं तु मनोवागतीतत्वलक्षणमित्यर्थः। तदुक्तं महिम्नः स्तुतौ। अतीतः
पंथानं तव च महिमा वाङ्मनसयोरिति। अलं कृतिस्तु मनो वचसां। संदिग्धमानव
स्तं देहः तेन परत्वसमर्थनरूपं कार्यलिंगमपि॥२२॥ ननु वेदांतानैः प्रतिपाद्यते
तेनैव वाङ्मनोविषयत्वे कथं मम तत्परत्वमवसीयत इत्यत आह॥ ज्ञानं योगः। प्रकाशो १५
विधिरूपममतिर्हृदि धीः प्राणश्चमाहं कारश्चादिकामः स्वविषय अनघ आयत्ता
मनं तिइत्याकाममप्रसन्नात्तत्वपरिविदितासम्पतेतन्मयमेयाधारेश्वनः। श्रुतं च सज्ञ
तिति अच्यते येते स वज्ञातिश्रोत्ता॥२३॥ सकलवेदांतवाक्यानां परिणामविवर्तव
ज्ञासीकृत्य मायोक्तनयेब्रह्मणि समन्वयाधिगमात् दृढे तानु नव रूपं ज्ञानं। तथा च

श्रुतिः। नित्यविज्ञानमानंदं ब्रह्मेति। गौतमप्रणीतं प्रमाणे इति षोडशपदार्थविवे
कज्ञमत्वा द्रव्यादिपदार्थसप्तकसाधर्म्यवैधर्म्यविवेकरूपं कणादोदितमपी
ति स्वनिश्चयविवेचितं ज्ञानं। योगः। स च निगर्भसगर्भभेदाद्विविधः। मय्येकचित्त
ता योगो वृत्त्यंतरनिरोधतः इति कूर्मपुराणोक्तरीत्यालंबनचिंतारूपः। तत्र निगर्भ
स्य प्राणायामादीनां क्लेशकर्मानुपहते नक्लेशाद्यधिष्ठानभूतजीवात्मनि ब्र
ह्मज्ञानात्मनो योगः। क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वर इति श्वे
ताश्वतरश्रुतिस्य पातंजलः। तदुक्तं कूर्मपुराणे। योगस्तु प्रथमो ज्ञेयो अभावः
परमो मतः। अभावयोगः स प्रोक्तः सर्वयोगोत्तमोत्तमः। शून्यं सर्वं निराभासं स्व
रूपं यत्र चिंत्यते। अभावयोगः स प्रोक्तो येनात्मानं प्रपश्यति। यत्र पश्यति चात्मा
नं नित्यानंदं निरंजनं। मयैवैक्यं स महायोगो भाषितः परमेश्वरमिति सगर्भस्य मैत्र्यादि

वृत्तिमिदृशिताविद्यादिपंचक्लेशानांसत्वपुरुषविवेकेनानुत्पन्नयुगलनिन्नख्या
तिसख्यानांसमाधिन्नृतां।तस्याअपिनिरोधरूपश्चतुर्विंशतिसंख्यप्रकृत्यादितत्व
संघातमयजगत्साक्षीसांख्यइतिकपिलोक्तः।तथाचश्वेताश्वतरश्रुतिः।अजा
मेकांलोहितशुक्लकृष्णांबह्वीःप्रजाःसृजमानांसरूपाः।अजोह्येकोजुषमाणोनु
शेतेजहात्येनांभुक्तभोगामजोन्यइति।कूर्मपुराणेपि।वक्ष्येसमाहितायूयंशृणु
ध्वंब्रह्मवादिनः।नाहंप्रशास्तासर्वस्यमायातीतःस्वभावतः।प्रेरयामितथापीदंका १५५
रणंसूरयोविदुः।यन्मेगुह्यतमंदेहंसर्वगंतत्वदर्शिनः।प्रविष्टाममसायुज्यं
लभंतेयोगिनोव्ययं।तेषांहिवशमापन्नामायाविश्वविमोहिनी।लभंतेपरमां
सिद्धिंनिर्वाणंतेमयासह॥प्रसादान्ममयोगीन्द्राएतद्वेदानुशासनं।मद्भक्त
मेतद्विज्ञानंसांख्ययोगसमाश्रयमिति।पुनस्तत्रैव।एकंसांख्यंचयोगंचयः

पश्यतिसपश्यतिसतत्वविदिति।यदाहुःसांख्याः।मूलप्रकृतिरविकृतिर्मह
दाद्याःप्रकृतिविकृतयःसप्त।षोडशकश्चविकारोनप्रकृतिर्नविकृतिःपुरुष
इति।सएवयोगोपि।मैत्र्यादिचित्तपरिकर्मविहितविधायकैश्वर्यमहिमानमिहलब्ध्वा
सबीजयोगः।ख्यातिंचसत्वपुरुषान्यतयाधिगम्यवांछेतितामपिसमाधिम
तोनिरोद्धुमिति।प्रकाशतः।तस्यभासासर्वमिदंविभातीतिमुंडोपनिषदुदित
गी॰ श्रेतमरूपःसर्वादिसोतिषामपिभासकः।वाजसनेयिश्रुतिरपि।तद्देवाज्यो
तिषांज्योतिरिति।उत्तरगुःश्रुतौ।निष्कलेपरमेसत्वेनिर्द्वंद्वेनावगो
चरे।योभातीतिपरेतत्वेप्रकाशानंदविग्रहे।विश्वोत्तीर्णेविश्वमयेतत्वेस्वा
त्मनियोजनं।तदाप्रकाशमानत्वंतेजसांतमसामपि।अविनाभावरूपत्वंत
स्मानियोजनं।ईश्वरगीतास्वपियस्मात्परंनापरमस्ति
स्माद्विश्वमसर्वतइति।कूर्मपुराणे।

किंचित यकुर्मितियांश्रोतिरेकं द्विविधं। तमेवात्मानं मन्यमानोः यद्विद्वान्नात्मानंदी
नवति ब्रह्मरूप इति। पाशुपतमीमांसायामपि॥ न तत्र सूर्यः प्रतीह चंद्रो न नक्ष
त्राणि तपनी नोतं विद्युत। तज्ञासितं ह्यखिलं भाति विश्वं मतीवत्ना समम पंत
द्विजातीति। अयं च श्रौतसिद्धांत भास्करः प्रकाशवादिभिमत इत्यर्थः॥ विधि॥
ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो जयेसौ द्विवाकोषु द्वरीसर्वा देष्टयितव्या। द्वरीसन्ना
नाये द्विसाद्विविधिद्वशीकवाकाविप्रतिषेधेत्तोतातिद्यागमोक्रूनये त्समरि
हारेण सकामं निःकामं वा विगलितविकल्पं कर्मणामनुष्ठानमित्यर्थः। सचज्ञे १३६
मुनिनाणितः। तुयमतिः। कर्मज्ञानयोरेकतत्रावस्थितावेकतरश्रुसानर्थ
काप्रसक्तिं प्रतिषेधयितुमिः केश्चिदभ्युपगतो ज्ञानकर्मसमुच्चयः। तथाहि।
अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रे ब्रह्मणो जिज्ञासायामेव प्रस्तुतायां पूर्ववृत्तिसं

गतिषु सत्सु चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानोपयोगित्वमेवेति श्रीमदाचार्यैरिते कर्मप्रतिपादक
श्रुतेरन्यथात्वमसहमानाः कर्मणोपि निःश्रेयसहेतुतां ज्ञानस्यापीति किमेकतर
स्यैवेति विकल्पात्तयोः समुच्चितयोरस्तु हेतुतेति कोटीकारो ज्ञानकर्मसमुच्चय
इति। तत्र ज्ञानकर्मणोः समुच्चय इति विग्रहे नैकतरस्येति सिद्धं तथापि वयो
स्तुत्यत्वलतायां कर्मकाण्डोत्तरं ब्रह्मनिरूपयंसाः श्रुतेः स्वरतो माहमेते साहि
दोषमुद्भावयद्भिः श्रीमधुसूदनस्वामिभिर्निर्भगवद्गीता मधुसूदनसां द्वंद्वसमासं
मुमुक्षोर्ज्ञानाय कर्मणां समुच्चय इति तत्सुरूपो विहितः। एवं श्रुतेरपिस्वारसंज्ञा
नस्याऽपि प्राधान्यमिति कापि नक्षतिः। तथा च स्मर्यते। न कर्मणामनारंभान्नैःकर्म्यं
पुरुषोऽश्नुते। न च संन्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छतीति। समस्तु प्रति ज्ञाति। द्वंद्व
एवास्तु। समासेप्यभ्यर्हितत्वेन पूर्वनिपातो ज्ञानप्राधान्यं श्रुतिस्वरसं च यथावत्।

स्थापयतीति शिवं। तस्मात्। कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः। न्यायागत
धनस्तत्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः। श्राद्धकृत्सत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते इत्या
दिस्मृतेर्ज्ञानमेव निःश्रेयससाधनं कर्माणि त्वनुत्पन्नप्रबोधस्य तदर्थमंतःप्र क३
तिबंधकाधर्मप्रतिबंधकतामुखेन प्रायश्चित्तवदुपयोगान्येव। अंतरंगसन्न
तत्वावबोधस्यानुकारी शरीरपरिसमाप्तिवत्कर्मलोकसंग्रहार्थमेव मुनेस्तु न क
र्मणामनारंभादिति। भगवद्वाक्यानुकूलत्वेनायमतिरिक्तमुक्त्यभिप्रायो ल ११
क्ष्यते। यद्वा तद्रूपो वादरायणोन्नीतोऽवस्थायाः आत्मैकगम्यत्वात्। प्राणश्चमा द
हध्या इति। सौगतमतं। प्राणेन वायुरात्मेति माहं हंसः परस्मिन्महस्मि सुखल
यं प्रेषितः प्राणस्तत्रैव स्वस्ते। तदुक्तं सत्कविभिः। सर्वकार्येषु शरीरेषु मुक्तांगस्कं
धपंचकं। सौगतानामिवात्मा मो नास्ति मंत्रो महीभुजामिति। तत्र बाह्यास्तिवादि

नः। केचिदाभ्यंतरो बाह्यश्चेति समुदायद्वयं मन्यते। बाह्योऽत्र समुदायादिः। आभ्यंतर
श्चित्तचैत्तात्मकः। जगदपि चैतत्समुदायद्वयमेव। बाह्यसमुदायस्याणवो हेतव
ः। ते च चतुर्विधाः। केचित्पार्थिवाः स्निग्धा आप्याः। उष्णास्तैजसाः। ईरणे च च ल
नात्मका वायवीयाः। तेभ्यश्चतुर्विधेभ्यः परमाणुभ्यो युगपत्संपुंजीभूतेभ्यो बाह्यस
मुदायोत्पत्तिः। आंतरसमुदायस्य पंचस्कंधाः कारणं। ते च रूपविज्ञानवेदनासंज्ञासं
स्काराः। चित्रेण निरूप्यमाणाः शब्दादयो रूपस्कंधः। तदहमित्याकारं विज्ञानस्कंधः। त
ज्जन्यसुखदुःखादिर्वेदनास्कंधः। देवदत्तादीनि नामधेयानि संज्ञास्कंधः। तेषां वासनासं
स्कारस्कंधः। पुंजीभूतेभ्यस्तेभ्यः पंचभ्य आंतरसमुदायोत्पत्तिरिति। केचिद्बाह्यार्थं
र्थमपलपन्तः परावोध्यविज्ञानमात्रं तत्त्वं वदंति। तत्र ज्ञानप्रवृत्त्यवहारस्य केवलस्या
बुद्ध्या बाह्यार्थानपेक्षः स्वाप्निकव्यवहारवदिति। आर्हतास्तु जीवाजीवोपदा

धौ। जीवश्चेतनः शरीरपरिमाणः सावयवः। अजीवः षड्विधो महीधरादिः। आस्र
वसंवरनिर्जरबंधमोक्षाः पंच। आस्रवस्रोतो जीवो विषयेष्विति। इंद्रियसंघात
ः। संवृणोतीति विवेकं इत्सविवेकादिः। निःशेषेण जीर्यत्यनेन कामक्रोधादीति
केशलुंचनादितपः। कर्माष्टकोपपादितजन्ममरणपरंपरया बंधः। चत्वारि
घातककर्माणि पापविशेषरूपाणि। चत्वारि घातिकानि पुण्यविशेषरूपाणि
। तदष्टकनिर्गतस्य जीवस्य संततोर्ध्वगमनं मोक्षः। तत्र सर्वपदार्थसप्तकस्य स १९८
सगे। भंगिरूपेण न्यायेन निरूपणं। स्यादस्ति। स्यान्नास्ति। स्यादस्ति नास्ति च। स्या
दवक्तव्यं। स्यादस्ति चावक्तव्यश्च। स्यान्नास्ति चावक्तव्यः। स्यादस्ति नास्ति चावक्त
व्यश्चेति। अपार्थणं तेषां स्यादितीषदर्थवाची निपातः। एवं विवादिनश्चतुर्विधा
ः। सद्वादिनो सद्वादिनः सदसद्वादिनो निर्वाच्यवादिनश्चेति। पुनरप्यनिर्वचनी

यमतेन मिश्रितानि सद्वादिमतानीति त्रिविधा वादिनः। तदेव वादिसप्तकं प्रति
सत्समायाः। सद्वादिनि मोचोस्तीति पृच्छ साह तोत्तरमीषदस्तीति। एवमस्मान्प्र
सपिना। स्त्री सा ग्रंथ गणपुदाहीयामीति। अहंकारः। अयमपि शैवसिद्धांतः।।
तथा चाथर्वशिरः श्रुतौ प्रथमखंडे। तेरुद्रमपृच्छन्को भवानिति। सोब्रवीद
हमेकः प्रथममासीदिसादिना प्रपंचितः। कूर्मपुराणेपि। अहं हि सर्वशक्तानां मू
तस्मि स्थानि सर्वतद्इसादिना यावदध्यायं संनिरूपितः। आदिकामः। अयमपि
शैवसिद्धांतः। सर्वेश्वरतत्त्ववस्तुस्वामि सादि श्रुति जिनिरूपितः प्रथमः कामः।।
तथा चाथर्वणश्रुतौ सौ मायकांडे। तदिति ब्रह्मशाश्वतं परोक्षवान्निर्लि
ह्रोनिरंजनो निरुपाधिरादिरहितो देवनुन्मीलते पशुपतिविकाराच्चैतमसा
वंकामयत्रिशिवरूपी हरस्पतदिति शिवपुराणेपि। कामोदातेति कामस्ता

क्तो मोदेवः प्रकाशि इति। स्वविषयज्ञानप्रकाशमय इति। स्वंस्वस्वरूपं विषयज्ञानाश्रयो यस्याः
तएवानघज्ञानाश्रयावाद्वैतिस्वाद्वैतः दोषरहितज्ञानाश्रयो य इति। स्वात्वं। द्वैमो द्वितीयाद्वैति
स्वाद्वैतः। तदुक्तमुत्तरचतुःशतीतन्त्रे। ज्ञानाश्रयाश्रयिभेदेन अष्टधा निरूढेतिमद्दीति
विश्वाकारप्रथाधारनिजरूपशिवाश्रयमिति च। अयमपि शैवः सिद्धान्तः। पुरुषोत्तम
सिद्धान्तोपि। यथोक्तं श्रीधरस्वामिभिः विश्वसर्गादिनवलक्षणलक्षितं। श्रीकृष्णाख्यं परं
धाम जगद्धाम नमामि तदिति। अत्र विसर्गो सर्गश्च स्थानं पोषणमूतयः मन्वंतरेशानुक २१०
थानिरोधो मुक्तिराश्रय इति दशमस्याश्रयस्य लक्षणवत्वाल्लक्षितत्वात्। आमनंतिस्म।
आनासेद्दशमस्य लक्षणवतीपाश्या स्यालेति मनादेशः अस्मिन्सिद्धान्तोपमर्दपूर्वम
समस्तंतीसर्पः। तत्वदृष्टीनदृष्टारइति शेषः इतिमाहः काकाक्षिगोलकन्यायेनोभ
यत्रासेति। इतिपूर्वोक्तवर्णना। आकाशप्रसन्ना। नीलनीरदाद्यावरणविलासवि

तादृवस्य स्वरूपावापरकुंडाद्युपाधिवशात्परिच्छिन्नप्रतीयमानस्याप्यपरिच्छिन्नत्व
रूपासपाकाशस्यवानावीकिषस्यत्वतात्तथा तवाप्यनेन सिद्धान्तवाक्येनन्याहृति
नवापरिच्छेद इति। प्रयत्ना। तदुक्तं योगवासिष्ठे। कुर्वन्नपीह महतां जगतामनंतं
दं नाकिंचनकरोति। कदाचनापि। स्वात्मन्यनस्तमयसंविदि निर्विकल्पे संस्कोद
यस्थितिमतिस्थितएकएवेति। परिविदितात तत्र तत्रतत्वदर्शसमर्पकश्रुति
स्मृतिगुरुवचोरूपैः प्रमाणैरनुभवेनच निर्णीता। तदुक्तं योगवासिष्ठे। यतोवाचो
निवर्तंते यो मुक्तैरवगम्यते। यस्यचात्मादिकासंज्ञाकल्पिता न स्वभावतः। यः पुमा
न् सांख्यदृष्टीनां ब्रह्मवेदान्तवादिनां। विज्ञानमात्रं विज्ञानविदामेकान्तनिर्मलं। यः श्
न्यवादिनां भासको योर्कतेजसां। वक्ता मंता कृतं द्रष्टा भोक्ता चैव सदेव यः
।सन्नप्यसत्जगति यो यो देहस्थोपि दूरतः। चित्तप्रकाशो यं यस्मादालोकः

वज्रास्कराद्दिति। एवं च वक्ष्यति। स परमपुरुषवत् तद्वत्तत्र पुरुषस्त्रक्स्य परत्रिव परत्वं ते
न चापर्वत्रिरन्योपनिषदः पुरुषोत्तमपरतात्रांकानिराकरणमपि संस्यात। पुरुषो
त्तमयोगस्यापित्रिवपरतयेवानिषेतत्वादिति दिक्। वक्ष्यति चात्र मुनिः। सर्वज्ञो
नैकमूर्त्तिरिति। तव ज्ञोना। एतस्मिन्मेयाधारेषु। एतान्युक्तानि प्रमेयानि ज्ञानादीनि
तद्रूपेष्वाधारेषु वा सत्त्रेषु तिलव्यचयेति लसमूहे। सूतं पाकेऽद्गतिनिर्हं तो निपातः १८०
पाकेत्तीराडाहविषां स्रतमिति कोशः। कथितं मंत्रो ज्ञलं स ज्ञतिमतिते त्वं वत्ता। तु
त्यमिति वृत्तिः। तेलेन तुल्यासम्पगपरिछिन्ना। ज्ञातिश्चोग्नते। कोर्थः। यथाग्यामीरे
क्षित्यादिकं उनं विधाय मांडे निधाय याधिश्रयणं याधिश्रयणमारोपितं कथितं
सद्गुत्वं जित्वमधो तिलकस्कश्रमवतिते संचं तेनाष्टकं तत्रस्यमपि ततः पृथग्ग्र
तीयमानमुपरिलसति। तथा च क्षोनापितक्तिवांतज्ञालवाग्ज्यादेलेकं विल

पितत: परैवावसीयत इत्सर्थः। प्रपंचयिष्यते चायमर्थः। सर्वज्ञो नैकमूर्त्तिरित्यत्र
लेकारश्चैकधा ग्रहणे उक्ते स्वङ्गहि। न त्वाराद्गनुग्र संदृष्कृत्वादिसाधर्म्यं वाचिपदृष्टान्त
वक्त्वे सोपमापि॥२३॥ ननु सकलमिदं तवाङ्मयातीतः परोह मनधिगम्य एवेति चे
वे त्तान। विम्बमस्तु स्वां ज्ञः परिणत्वेन विज्ञावनाद्गधिगम्यत्वे एवेत्याह॥ ॥ षट्त्रिंशतत्व पु
ष्पस्तवकपरिमलसत्तावकीयः स्वतेजः कल्पद्रुमोसौ बुद्धः शिवगुरुवचसा सर्वतः सा
लसूत्तः। अद्वैतत्रैलबुद्धिं जनयति विदुषामेष एवात्मसारो शिवसल्लांडाल्प्रपंचो विल
सति न परोस्तीह चिंतासारिजातः॥ हे चिंतासारिजाते ति। चिद्रूपः पारिजातः। हे चैतन्यक
ल्पवृक्ष। मंदारपारिजातकद्रुनिकोशः। तथा च श्वेताश्वेतरश्रुतिः। यस्मात्परं ना
परमस्ति किंचिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायोस्ति किंचित्। वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्ये
कस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वमिति। अक्षसंतरं। सत्यं विज्ञानमानंदं ब्रह्मेति चिंतासारि

ज्ञातोक्ता मुंडकश्रुतौ द्वौ समाने वृक्षं परिषस्वजाते इति सामान्यतो वृश्चनीयत्वेनापि शिवो
नाम वृक्षः। अयमुपास्योऽपवर्गफलद इत्यपि अंजितं स्यात्। शिव गुरु वचमेति। शिवरू-
पो गुरुः। तथा च जाबालोपनिषत्। अत्र जंतोः प्राणेषूत्क्रममाणेषु रुद्रस्तारकं ब्र-
ह्माचष्टे इति। महोपनिषद्यपि मनोदेवः श्रुत्यास्मृत्या संयुनक्ति। स्मृतिरपि॥
ईश्वराज्ज्ञानमन्विच्छेदिति। तदुक्तं स्वप्रकाशवपुषा गुरुः शिव इति। तस्य वचसा महावा-
क्यार्थरूपेण। प्रवृद्ध इति। प्रकर्षेणावगतः सर्वत इति। अत एव सर्वतः सर्वत्र इत १८२
रात्मोपि तद्रूपं तदिति समस्यार्थेन सिद्धः। सर्वं सर्वत एव सर्वसमयेकार्यैः क्रियाणां तरा-
नन्नहिद्रहृषीककर्मभिरिदं संवध्य वानापरेति सुदूरमहिम्नः स्फुतो [illegible] मनु-
करी सा सर्वस्मिन् देशे काले च। स्वानुभूत इति। स्वेनात्मत्वेनानुभूतः। प्रमित इत्यर्थः।
तावकीय इति। तवायं तावकीयः। युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्चेति चकारानुकृष्टे

ण। त्यदादीनि सर्वैर्नित्यमिति वृद्धसंज्ञायां प्राग्दीव्यतीयश्छः। तवकममकावेकवचने इति
तवकादेशः। त्वदंघ्रीत्यर्थः। षड्विंशत्तत्त्वपुष्पस्तबकपरिमल इति। षड्विंशत्तत्त्वानि
शिवादिक्षित्यंतानि। तत्त्वानां लक्षणं निसोमागमसुधोदयेऽस्मृतानंद्योगिप्रवरप्रप-
ञ्चितानि यथा। सर्गाणामादिवर्णैः षड्विंशत्तत्त्वात्मनोऽवयवैः। षड्विंशत्तत्त्वमयं जगदा-
वृणुते तदात्मकं माता। शक्तिर्न शिवेन विना शिवो न तया विनास्ति तदिदं। विश्वं च
गर्भमयं शिवशक्त्युत्थामसंभवति। यत्र यमनुत्तरमूर्तिर्निजेच्छया निखिलमपि
जगत्स्रष्टुं पस्पंदे स स्पंदः प्रथमः शिवतत्त्वमुच्यते तज्ज्ञैः। इच्छामेव स्वेच्छासंत-
तसमवायिनी शक्तिः। सचराचरस्य जगतो बीजं निखिलस्य निजलीनस्य स्वेच्छा-
त्रात्मस्फुरणैर्जगदात्माहंतया समासाद्य। निवसन्नु स एव निखिलानुग्रहनिरतः।
सदाशिवोऽभिमतः। विश्वं स एव पश्यन्निदंतया निखिलमीश्वरो जातः। सा भवति

शुद्धविद्ययेदंताहंतयोरभेदमतिः॥ मायाविभेदबुद्धिर्निजांशजातेषु निखिलभावेषु॥
नित्यस्य निरंकुशस्य विभवं वेलेव वारिधे रुंधे॥ सतया परिमितमूर्त्तिः संकुचितवि
ग्रहो देवः॥ रविरिव संध्यारक्तः संहृतरश्मिः स्वभासने पटुः॥ संपूर्णकर्तृताया व
स्वाः संस्मरणारूपायास्तस्याः संकोचात्संकुचिता। कलादिरूपेण रूढयं सेवा तत्सर्वकर्तृ
तासा संकुचिता। कलेति दृष्टेयं सैव। पदार्थमात्रपरा॥ किंचित्कर्त्तारममुं कलयंती
कीर्त्यते कलानाम। सर्वज्ञत्वस्य शक्तिः परिमिततनुरल्पवेद्यमात्रपरा॥ ज्ञानमुपादय १८२
ती विद्येति निगद्यते बुधैराद्यैः॥ नित्यपरिपूर्णतृप्तिशक्तिस्त्वस्येव परिमितासती॥ भो
गेषु रंजयंती पततममुं तत्त्वतां याता॥ सा नित्यत्वस्य शक्तिर्निकृष्य निधनोदयप्र
दानेन॥ नियतपरिच्छेदकरी कृत्वास्मात्कालतत्त्वरूपेण॥ अस्य स्वतंत्रताख्याश
क्तिः संकोचशालिनी सैव। कृत्याकृत्येष्ववशं नियतममुं नियमयंत्यभून्नियतिः।

इच्छादित्रिसमष्टिः शक्तीनां तस्य संकुचिद्रूपा॥ संकुचितेच्छाद्यात्मकसत्वादिकसाम्यरू
पिणी तु मती। ब्रह्मादिसामरस्यस्वरूपचिच्छात्मिका समाद्यप्रकृतिः॥ इच्छामयं रजोरू
पाहंकृतिरासीदहंप्रतीतिकरी॥ ज्ञानापि सत्वरूपा निर्णयबोधस्य कारणं बुद्धिः॥
तस्य क्रिया तमोमयमूर्त्तिर्मन उच्यते विकल्पकरी॥ वामादिपंचकमेतत्स एव सं
कुचितविग्रहो देवः॥ ज्ञानक्रियोपरागप्राधान्याद्विविधविषयोद्भूता। श्रोत्रत्वक्च
क्षुर्जिह्वाघ्राणानि बोधकरणानि। वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि कर्मकरणा
नि॥ शब्दस्पर्शौ रूपरसगंधौ चेति। भूतसूक्ष्माणि॥ अयमेवातिनिकृष्टो जातो भू
तात्मनापि भूतेत्रा॥ गगनमनिलश्च तेजः सलिलं भूमिश्च पंचभूतानि॥ श्रोत्रादि
करणवेद्याः शब्दाद्यास्तानि वाचकान्येषां॥ वाचनकरी वागासीत्पाणिः स्यात्क
रणमेतदादाने। गमनविसर्गानंदत्रितयेवागादिकं करणं॥ गंधवती भूमिः

स्यादापःसांसिद्धिकद्रवात्मकाः। तथास्पर्शात्मकरूपंमरुद्वायुःरंबीजात्मकइति। तामेवपुष्प
गु णांस्वरूपंतद्विविधस्तबकाः सोत्राहाः। स्याद्गुच्छकस्तबकइतिकोशः। पुष्पगुच्छास्तेषांपरि
मलः। मलयेसिधारणयोर्धातोर्वर्णपंकदिघात्मनं। विमर्दोत्थेपरिमलोगंधेजनमनो
हरेइतिकोशः। सएवकल्पद्रुः कल्पवृक्षः। द्रुद्रुमागमाइतिकोशः। कल्पद्रुमत्वंचा
स्याभुक्तिमुक्तिप्रदत्वेन। विविधकल्पनात्मकत्वदस्माएभैरवभैरवीरूपफलप्रद
त्वेनवा। वसतिचात्र। कल्पवृक्षाधिरूढैः। संवीतभैरवैश्चेति। तदुक्तंचमुनिनैवार्च १८३
नत्रिंशतिकायां। भैरवाविविधकल्पनात्मिकाः। प्रोक्तासंतिसततंयतोबिकाइति
अद्वैतब्रह्मबुद्धिंजनयति। अयमेवाद्वैतब्रह्मेति बुद्धिंजनयति। त्वसादयतीतिचेव
कोऽर्थः। यदिगुरुमुखतः। प्रोक्तानियुक्तवासनावासितहृदयस्य तयाविश्वस्यत्वन्मयवि
भावनाद्वैतबोधजनकत्वप्रदत्वेनसमर्थः। तर्हिएषवास्मदादिब्रह्मांडात्मप्रपंचः। एषए

व। षड्विंशात्मत्वपुष्पस्तबकःकल्पवृक्षाए। विदुषांतथाप्रबोधवतां। अस्मदादिःस्वप
मादयोयस्यसयथोक्तः। अस्मदादीनामेवप्रपंचस्वरूपत्वात्। तथोक्तोब्रह्मांडमात्मास्व
रूपंयस्यतथोक्तः। प्रपंचोविस्तारोविलसति। अयमेवतत्त्वप्रपंचःपरापरविभागेन
नामोस्यास्मःपरःसंसारइहाप्सिन्नेवलोकेस्ति। संसारएवचिंतामणिजाततयानुभूते
परापरविभागत्वसंस्वरूपत्वमपिसर्वोत्कर्षपरंनागोचरपरमितिभावः। चिंतामणि
जातःइत्सपाठः। कल्पद्रुप्रबोधितस्यैवब्रह्मांडात्मप्रपंचतयानानाद्वैतसिद्धोसंबु
द्धिरेवात्रोपजुज्यते। अलंकारस्तुरूपकं। यथोक्तः। तदेवमतिरोधत्वंभेदारूपकमि
ष्यतेइति। अद्वैतबुद्धिंजननंप्रतिगुरुवचसोहेतुत्वेनपरस्परहेतुकंकाव्यलिंगम
पि। बुद्धिजननवाक्यार्थस्यप्रपंचपरिज्ञानहेतुत्वात्वाक्यार्थहेतुकमपि। कार्यकार
णयोःसमकालत्वलक्षणातिशयोक्तिरपि। तल्लक्षणं। कार्यकारणयोःसमकालत्वेपो

वपिमेवविपर्ययमेवातिन्नायोक्तिरिति। विश्वस्यैववचिद्रूपतोयानाम्नइत्यपक्षावगर्नीरूप
कातिशयोक्तिरपि॥२५॥ अथनिगमयन्द्वाभ्यांनानार्वज्ञानन्तुनवेहेतुमनिष्टमाच
ष्टे। स्वप्रसर्ह्रोपितलेकरतलफलवदिक्षितानासौस्वरूपंनानासिद्धांतज्ञानप्रलपित
जनिताज्ञानमोहांधकारैः। आक्रांतःपुण्यपापैरधिगतनिधनैरात्मकर्मण्पनादे
हेयोपादेयबुध्यानवइतिविदितस्त्वंमहामायवेषः॥ हेमहामाय। महतीमा
याकवलमाणवत्सरुणयस्य। अत्रमामांनुप्रकृतिंविद्धिमायिनंनुमहेश्वरं। तस्यावय १०५
वभूतैस्तुव्याप्तंसर्वमिदंजगदिति। श्रुतिरुक्ता। आचार्यैरपि। तुरीयाकापितेऽर
धिगमनिःसीममहिमामहामायाविश्वंभ्रमयतिपरब्रह्ममहिषीति। त्वम्मायादि
ज्ञंभितविदंबितमेवेदंवस्तमाणमितिसर्वः। अनादेरात्मकर्मणिहेयोपादेयबु
ध्याविदितः। अनादौमात्मभावितेपुंस्कत्वात्सुवदा। आत्मनःकर्मणिपद्यतेऽत

दुक्तमभियुक्तैः। यस्मिन्न्सर्गस्थितिध्वंसपिधानानुग्रहात्मकं। कृत्संपंचविधंशश्व
द्भासतेतंनमःशिवमिति। ज्ञासन्निपायेलोकवचनेकर्मसिसर्पः। हेयंसंकेतं।
तपाचवाज्ञस्रनेपिस्फतिः। पुंअनेपरणयास्वविशेषणयाप्रवुत्यायायनित्सोंचरंतीति
योगवासिष्टेपि। सज्ञानमिमतंवस्तुयस्मिन्इतिनिरामयः। ज्ञितमेवमनस्तेनबा
त्यप्रसरमुज्झतेति। नपादेयं। स्वीकरणार्हं। तथाचक्रुद्धेरोगस्फतिः। नारदंप्रतिस
नत्कुमारः। यावत्किंचिद्दृश्यगीज्ञानामैतदितिप्रभृतिनामाहीनामुपादेयतामुः
क्त्वातस्येषुदितकथायतमस्पारंदर्शयानसनत्कुमारइतिनिगमनरूपा। कुर्मपु
राणेपि। अहिंसासत्यमस्तेयंमोचमिंद्रियनिग्रहइत्यादि। मुक्तिमुक्तमुपादेयेव
चनेवाक्याक्रूपीलादिचाद्दंभ्यासमिरेनेसाकारयेसर्पः। भेदाभेदौवेषमादिह
वल्गुंदिसयातमाविद्धिवात्तः। नहिरण्यस्यहेयंवीपादेयंसंभवति। वाज्ञमने

यीक्ष्यतिरविः पूर्णमदः पूर्णमिदमिति। अपि मुक्तं च। अपूर्णमपमताव्याधिः। कार्पण्ये
कनिधानाः मूः लेखावहोतिकष्टमेतिन्न पूर्णमिमतालक्षणयातयालिंगेनानुमितव
सर्पः। तदुक्तं योगवासिष्ठे। मानवप्रासनावानाग्राहकालाचमानव। भावनामवि
लोसस्कापनमयस्तन्मयेनवेति। हेयोपादेयतलक्षणविनागवितुंविलोदिनक
वेतियावत्। एवंकुत। यतोनानेत्यादि। नानासिद्धांतानि रूकलक्षणं ज्ञानयोगः प १८५
कारोविधिरित्यादयः। तएव जालानीव जालानि। यथाजालांतःपतितानां मत्स्यादीना
मकिंचित्करत्वं तथा तत्रस्थितानां तवाक्जालावरुद्धानामेषामिति भावः। तेषांप्रल
पितानि प्रकृष्टानि लपितानि अनर्थकानि वचांसि प्रलापो नर्थकं वच इति कोशः। ना
हमलत्वादित्याशयः। नहि निर्वाद्यवस्तुनि तेषामवकाशः। तदुक्तं भगवता। यामि
मांपुष्पितांवाचंप्रवदंतिमनीषिणः। वेदवादरताःपार्थनान्यदस्तीतिवादिनः। कामा

त्मानः स्वर्गपराजन्मकर्मफलप्रदां। क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति। भो
गैश्वर्यप्रसक्तानां तयापहृतचेतसां। व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयत
इति। तैः जनितः आजन्मजन्मतः आरभ्य मोहो वैचित्र्यं स्वात्मविस्मृतिपर्यंतिरूपमि
त्यादृष्टिः। सएवांधकारो येस्तथोक्तैः। स्वस्वरूपविस्मारकत्वादिति भावः। अत
एवाह। अधिगतनिधनैः। अधिगतं कोडीकृतं निधनं मतो यैः। तथा च वाजस
नेयिश्रुतिः। मृत्योः समृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीति। तत्तद्दृष्टभोग्याया
श्री वचयोनिर्यं त्रमाहेतुत्वादित्यभिप्रायः। अत्र छंदोगश्रुतिः। तद्य इह रमणी
यचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं क्षत्रिययोनिं
वैश्ययोनिं वाथ कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरंश्वयोनिं
वा सूकरयोनिं वा चांडालयोनिमिति। आक्रांतः पुण्यपापैः तथोक्तैः पुण्यैर

मध्यम चरणौ॥ पापैः कष्ययच रणौ राक्रांतः समं तादा दृत इत्सर्पः॥ अत्र त्रक्ष तिः पु
ण्यः पुण्येन कर्मणेति॥ ग्रवः॥ माववि जायते मवः॥ सज्जातस्य नुपलक्षणेनीति
ज्ञाष्टिका॥ वस्तु नस्तुनाना ह्रस्विते पिनसत्वोपप्तु तिरिति सिद्धांतः॥ षड्भावविका
रवानि सर्पः॥ तथा च नैरुक्ताः षड्भावविकारा भवंतीति वार्ष्यायणिः॥ जायते॥
पद्धीयते विनश्यतीति॥ पद्मपुराणेपि भिन्न गीतासु॥ जायते वर्द्धते निसंक
द्गर्पमाति वर्द्धते॥ च्छीयते नश्यतीत्येवं षड्भावाव पुषः स्मृता इति जीवइत्सर्पः १०६
तदुक्तं वासिष्ठे॥ ब्रह्मणः स्फुरणं किंचिद्यद्द्वानां बुधेरिव॥ दीपः स्यात्कोप्य
वातस्य तज्जीवं विद्धि राघवेति॥ इति विदितस्तेवेषासौ॥ इतिरत्रप्रकाराइ
त्सर्पः॥ इतिप्रकारेण विदितः सकल सिद्धांतेषु सुपट लनादंत्रव स्थितः इ
त्सर्पः॥ तेत्वसंबंधी वेषोसौ॥ अदसो विप्रकर्षार्थत्वात् दूरस्थ इवेत्सर्थः॥ आ

मुष्मिक इति यावत्॥ वेषः परिच्छेद्यं मिकांतर मिवेत्सर्पः॥ अत्र वेषपदे नैक स्ये
वानेकत्वप्रतीतिर्न्नमीनवासत्व इह हैकत्वमेवोत्तरसूत्र विविहितं सिद्धं भवति॥
असावितिप्रकर्षणेपरत्वमेवोत्तरसूत्र विविहितं ममायतामं अकं स्फुरता
विजृंभितमिसथ्य च्चे विषयत्वं च॥ इतिरत्र तत्राद्भतो दृश्यः॥ इतितत्व स्वप्र
काशे परात्मनि रुक्तलक्षणे॥ करतलफलवत्॥ करतलामलकफले इव प्र
त्यक्षरीसा स्वप्रसक्ते॥ तदुक्तं योगवासिष्ठे॥ अनुभूतेर्वेदनस्य प्रतिपत्तेर्यथा
भिधं॥ प्रसक्ता मितिनामेह॥ कृतं जीवः स एव हइति॥ तदुक्तं॥ अथवा नैकमा
नानां मतिरेवाश्रसा हि ता॥ किंप्रमाणैर्वचोनिष्ठस्व प्रकाश्चिदात्मनि॥ नहि वै
कर्त्तनं ज्योतिर्द्दीपालोकमपेक्षतेव इति॥ महामायेसाद्येकं पदं॥ महामायायाः
त्योपंतेवेषः॥ विदितमस्माली तिविदितः॥ महामाया विलास इत्ः॥ अत्राज्ञः॥ प

साहस्राप्यकारः। मत्वर्थीयोत्राप्रसंगो वोत्तरपदलोपसमासः। विनष्टा भ्रातरः पीता
गाव इत्यादौ विनष्टधनाः पीतोदका इत्यर्थः। गम्यमानार्थवाचिपदाप्रयोग एव लो
पः। इति कैयट इति रथादि इत्यर्थः। अमलस्य मं। स्वरूपं स्वस्य सादमित्यर्थः। अ
नाद्यः। विद्यया युक्तस्तथाप्येकोहमद्वय मिति शिवगीतायुक्तमित्यर्थः। नवेत्तिन
जानाति। तदुक्तं त्रैवे। अप्राकृतब्रह्मरूपो जगत्कर्ताहमव्ययः। ज्ञानमात्रो यथा १८७
स्वप्नमिदं स्वप्ने जगत्त्रयं। तद्वन्मयि जगत्सर्वं दृश्यते स्मिविलीयते। नानाविद्यासमा
युक्तो जीवत्वेन वसाम्यहं। वायवः पंच मिलिता यांति लिंगशरीरतां। तत्राविद्याम
मायुक्तं चैतन्यं प्रतिबिंबितं। व्यावहारिकजीवस्तु क्षेत्रज्ञः पुरुषोपि च। स एव जग
तां भोक्ता नाद्ययोः पुण्यपापयोः। वाल्याग्रद्यातत्सागम्यत्रा तथा कल्पितस्य च। भोगो जी
वः स विज्ञेयः स चानं साधकल्मतेद्रति। यथा नव इति विविदिलः। सकर्मकाकर्मणि

कः। ते वेषः। नानाभिद्यांत इति ज्ञाने साक्षि। अलंकारस्तु विशेषणानामुत्तरो
त्तरहेतुतया कारणमाला। करतलफलवदिसुपमापि। प्रथमांत इति यांत वि
शेषणविशेष्यसामान्यप्रायतालक्षितो परिकरस्स त्रिकुत्यादपि। आक्रांत इति नवे
त्तीति वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिंगमपि। स्वप्रसक्तौपि नवेत्तीति कारणेकार्यानुत्प
त्तिरतिशयोक्तिरपि॥ २४॥ नन्वेवं जीवानामानंत्यस्मादिति चेन्न एक एवायं मो
हविद्धं विलोनानेव माति लात्यां कापरिहरणव्याजेनयदापूर्वसत्त्वे एकस्यावस्था
न्तरमनेकत्वं प्रकृतत्स्वे एकस्यैव नानाशरीराभिमानान्नानात्वमिति निग
मयन्निच्छंशाक्तिरपि परापाएवावस्थां तरमिसत्त्विमस्कंधे संगमयति॥ ॥
एको सौ लक्षणैस्त्रिविधितनुगते रिंद्रियार्थैरनेकोभिन्नः स्यात्मप्रकृत्याजनि
विधिमूर्तिभिः संनिबद्धः। किमेतत्। देवत्वं मानुषत्वं वपुषि भुजगतां सर्व

जीवात्मकत्वं। धर्म्मिणोनुपपत्तेश्चमरतिननुपपन्नं श्रीमहामोहमूर्त्ते॥ श्रीरंगेशपवित्र॥
स्थितवाक्यार्थसाधकं हेतुमुक्तं हेतुमाह। हे श्रीमहामोहमूर्त्ते। श्रीरंगेशपविश्वक्षिमोह
नीयमोपपत्तिहितां। मुह्यसनयेतिमोहः। महतीमोहा। मपापरिच्छेदकरीसर्पः। मूर्त्ति
देहः। विश्वाहंता रूपतापसतपोक्तः। तदुक्तमीश्वरगीतासु। पाशानाम स्महंमाये
ति। योगवासिष्ठेपि। अविद्यासंसृतिर्बंधोतमोमोहस्तमोमलः। क्वचिन्मनः क्वचि १८८
द्बुद्धिः क्वचिज्ज्ञानं क्वचित्क्रिया। क्वचिदेतदहंकारः क्वचित्पुर्यष्टकं स्मृतं। क्वचित्प्रकृ
तिरित्युक्तं क्वचिन्मायेतिकल्पितं। क्वचिन्मलमितिप्रोक्तं क्वचित्कर्मेतिसंस्थितं। क्वचि
द्बंध इति ख्यातं क्वचिच्चित्तमवस्थितं। प्रोक्तं क्वचिदविद्येति क्वचिदिच्छेति संम
तमिति। वक्ष्यमाणबंधहेतुरपित्वमेवसर्पः। तदुक्तं कूर्मपुराणे॥ एवं संचोदितो
रुद्रो माधवेन मुरारिणा। चकार मोहशास्त्राणि माधवोच शिवेरितः। कपालला

गुडं शाक्तं भैरवं पूर्वपश्चिमं। पांचरात्रं पाशुपतं तथान्यानि सहस्रशः इति। नन्वेवं
मोहजनकत्वात्पाशुपतमपि तथेति चेत्। न। श्रौतं इति हि द्विविधः पाशुपतो
योगः। तदुक्तं तत्रैव। निर्मितं हि मया पूर्वं व्रतं पाशुपतं शुभं। गुह्याद्गुह्यतमं चैव वे
वेदसारं विमुक्तये। इत्याद्युपक्रम्य एष पाशुपतो योगः सेवनीयो मुमुक्षुभिः भस्मच्छन्नै
र्हि सततं निष्कामैरिति हि श्रुतिरिति। तत्रैव। अन्यानि हि शास्त्राणि लोकेस्मिन्मो
हनाय वै। वेदवादविरुद्धानि मयैव कथितानि तु। वामं पाशुपतं इत्याद्युक्तं। वायवीयसं
हितायामपि। श्रौतागमोपि द्विविधः श्रौतोऽश्रौतश्च संस्मृतः। श्रुतिसारमयः श्रौतः
स्वतंत्र इतरो मत इति। एतेनाद्यवर्णाश्रमागमोक्तीति वक्ष्यमाणं व्याख्यातं। वक्ष्यतेपि
तत्रविवृत्तियोगे। अतः श्रीमहामोहमूर्त्तिस्त्वमिसर्पः। एकवाक्यो वक्ष्यमाणेनेका
न्वयो भजनं। न द्वितीयः। अथर्वशिरः श्रुतिः। एकोरुद्रो न द्वितीयाय तस्थे इति॥

योगवासिष्ठेपि। एकस्मात्सर्वगाद्देवात्सर्वशक्तेर्महात्मनः। विभागकलनाशक्तिलह
रीवोल्लसितान्नेतसि इति। नन्वेकस्मिन्ननेकप्रतीतिर्विरुद्धा इत्यत्राह। अविद्येसादि
ना। अविद्यास्तनुःस्वारीराणि गतैः प्राप्तैर्लक्षितैः। शूकरोहं न विष्यामिष्वितन्नहृ
णालक्षितइतिवायुपुराणे। शूकरीसास्वंसैकव्यपिविश्वात्मकलयाशरीराणमा
नंसातेशेजतेः। शिखास्तनसाम्याद्भिन्निवल्तुकमनुजमानमोहमाणनानानोगायत
नस्थैः। तदुक्तं योगवासिष्ठे। अहोहं जगतांमातर्येष्वास्मृतमिहाधुना। ममेदं राज १०९
संजन्मनतपोभ्यसात्विकं। ब्रह्मणस्त्ववतीर्णायाअष्टौजन्मशतानिमे। नानायो
नीमतीतानिपत्रूपामिवाधुनाधुनः। संसारमंडपेदेविकस्मिंश्चिदभवत्पुरा। लोका
तराद्रमरीविद्याधरवरांगना। वासनाकलुषिताततोहंमानुषीस्थिता संसार
मंडपेस्मिन्नंगनेश्वरकामनी। करंजकुञ्जेजंबीरकदंबवनवासिनी। पञ्चोवर

वतीरूपामास्वावर्यहंमया। भवं। विहंगावैरिविमत्तवागुराविपिनावनौ। ज्केशेनम
हताछिन्ना। आरिमावासनाइव। कलिंकाकोटरस्थाणामुविश्रांतमस्मिन्नामहास्मरवी
सफवसानृणांकर्मणांपरिपाकतः। राजाहमभवंकेशीमानुसुराष्ट्रेषुसमाःशतं। श
इलीदलदोलायामंहोलनदरितं। मत्राकतरूपमयासाध्यस्थितंसकलयारहइति।
इंद्रियार्थैरनेकः॥ इंद्रियाणिमनश्रोत्रादीनिवागादीनिचनिरुक्तलक्षणानितेषा
मर्थाःगोचराःशब्दादयोवागादयश्चतच्छरीरस्थैरिंद्रियैरिंद्रियार्थैश्चानेकःस्वा
त्मप्रकृत्यासिद्धःस्वात्मानंप्रकृत्या। इंद्रियादीनामप्यात्मत्वात्तेषांवानेकधाध्यवसि
तानांजीवानांप्रकृत्याप्रारब्धायुक्ताविविधस्वभावेनेत्यर्थः। अत्रवाजसनेयिश्रुतिः॥
विज्ञानमयोमनोमयोवाङ्मयःप्राणमयश्चक्षुर्मयःश्रोत्रमयआकाशमयोवायुमय
स्तेजोमयआपोमयःपृथिवीमयःक्रोधमयोऽक्रोधमयोहर्षमयोऽहर्षमयोधर्मम

यः सर्वस्य हृदि हंसमयो हंसमय इति। श्वेताश्वतरीये पि। तदेवाग्निस्तदु सूर्यस्तदु चंद्रमाः।
तदेव शुक्रममृतं तद्ब्रह्म ता आपस्ताः प्रजापतिः। त्वं स्त्री त्वं पुमानसि त्वं कुमार उत
वा कुमारी। त्वं जीर्णो दंडेन वंचसि त्वं जातो भवसि सर्वतोमुखः। नीलः पतंगो हरितलो
हितस्त्वद्विद्योन्गर्भ ऋतवः समुद्राः। अनादिमत्त्वं विभुत्वेन प्रवर्त्तसे यतो जातानि भुवनानि विश्वा
इति। भिन्नः परिच्छिन्नः तथा नानेव प्रतीयमानत्वादनेक इव सर्पः। जनिविधिमृतिभिः १९०
संनिबद्धः। अत एव जनिर्जन्म विधिः विधानं नामक्रिया तया स्थिति रूपा विशे
षक्रिया लक्ष्यते। मृतिर्मरणं। प्रारब्धत्वाद्देहधर्मास्तैः सम्यक् नितरां बद्धो नियं
त्रितः। तदुक्तं भगवता। सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः। निबध्नंति महा
बाहो देहे देहिनमव्ययं इति। अत एव शैलूषवत्। शैलूषः सर्वरूपसाचिन्त्यो लुप्तो
वेषोपजीविनी नटविशेषाद् इव सर्पः। तैलुष इति कोशात्। अत एव पूर्वस्तैर्वेष
ज्ञापयन्ति जीवाः कृशाश्विन इति कोशः २

इति परंब्रह्म पुंस्त्वं। एतदनुभूयमानं देवत्वं वैकारिकं शारीरे त्वं। तथा देवानां प्रादुर्भ
तमब्रह्माभावदिति। वाजसनेयिश्रुतिरीसा तेषामपुरुषक्रमेण परंपरया ब्रह्मावि
र्भावेति सत्व एव परमशिव ताद्दात्म्यत्वान्नदूतरथा योनियंत्रणेन वा प्रपंचितं चे
तद्घल्लात्सत्वांतरनिराकरणे वस्ते चापरि। मानुषत्वं मनुष्यभावं। मनुष्या
मानुष्या मर्त्या इति कोशः। भुजगतां सर्पत्वं। किं बहुना। सर्वजीवात्मकत्वं सर्वे
जीवा आत्मनो यस्य। शेषादिभ्नी षेवै नाषिकः समासांतः। कश्यसकलयोनियंत्रण
भिः सर्पः। वपुषि शरीरेन त्वात्मनी सर्पः। धत्ते धारयति पुष्णाति चेत् सर्पः। अत्र
वाजसनेयिश्रुतिः। तद्यथा पेशस्कारी पेशसो मात्रामपादायान्यन्नवतरं कल्याणं रूपं त
नुते एवमेवायं पुरुष इदं शरीरं निहत्याविद्यां गमयित्वान्यन्नवतरं कल्याणत
रं तनुते पित्र्यं वा गांधर्वं वा ब्राह्मं वा प्राजापत्यं वा दैवं वा मानुषं वान्येषां वा भूतेष

इति। उपमानाद्यतिरेकं दर्शयति। किंतु तव परं स्थानं। तत्त्वविश्वविश्रांतिभूमि।
त्वादिति वक्ष्यामः। ननु तस्मै रोचते तेन तत्र त्वत्सदृशमिति सहामोहमहात्म्यमिति
भावः। यथा ज्योत्स्नावद्दिवादिध्रेते पदं न स्मरतीति किमेतदिति प्रश्नः। अस्य
कारो लक्ष्यवेनोवीक्षितः। ज्योत्स्नावदिति उपमापि। सति हि हेतौ हेतोस्तत्कुण्ठनं गीकारा
त्तत्कुण्ठोपि। तल्लक्षणं तु। सति हि हेतौ तत्कुण्ठनं तु कार्यस्तत्कुण्ठ इति। वाक्यार्थे
न मोहमहत्त्विसमर्पणलक्षणं तेन च वाक्यार्थसमर्पणलक्षणं काव्यलिंगद १५१
पमपि। ज्योत्स्नावेषग्रहे स्वात्मानं न विस्मरतीति व्यतिरेकोपि॥ ॥ ॥परा
शक्तिस्कंधरश्मिप्रकरणपरिसमाप्तिं प्रदर्शयति। ॥इति पराशक्तिस्कंध
रश्मिप्रकरणं॥ ॥इति श्लोकः प्रसंगपरिसमाप्तिपरः॥ पराशक्तिः शिवश
क्तिसामरस्यांकुरलक्षणानिरूक्ता। तदुक्तं चिज्जगनचंद्रिकायां। या परा स्फु

रति शक्तिरंबिके तत्र हि त्वयि पयोधिवीचिवत्। शिंबिकावदथवाथ पंच
कं वर्त्तते विविधसत्त्वविग्रहमिति। सैव स्कंधः प्रकांडः। अस्याः प्रकांडः स्कं
धस्मादिति कोशः॥ विवक्षितचिन्मारीज्ञातस्य प्रथमो विभाजकोपाधिः पराख्य
स्त्रसारस्वमयो व्याप्तिलक्षणाः किरणास्तेषां प्रकरणं प्रकार इत्यवोचाम। सर्वाणि
प्राये संक्षिप्तरूपरवश्य परांकुरः। हादिगत्वा शक्तिः प्रथमा सर्वज्ञाख्या निरूपिता॥
॥ ॥इति श्रीमत्सामरस्यैकमहानंदसिद्धनाथचरणाचिंतनानुगृहीतसिद्ध
नाथांतके वृत्यानंददृष्टापापरशिवमहिम्नः स्तुतिः व्याख्यायां षडन्वयपरीक्षा
यां पराशक्तिस्कंधप्रकरणविमर्शो द्वितीयः॥ २॥ ॥अथ पक्रमप्राप्तानि
च्छाशक्तिस्कंधरश्मीन्निरूपयति॥ सा च विमर्शात्मा प्रकाशांशावामाशक्तिः सं
वलितापरसंपत्तीवाग्। तदुक्तं योगिनीहृदये॥ बीजभावस्थितं विश्वं स्फुटीकर्तुं

परोन्मुखी। वामा विश्वस्य वमनाद् अंकुशाकारतां गता॥ इच्छाशक्तिस्तदा सेयं पश्यन्ती
वपुषा स्थितेति। शिवपुराणेऽपि। सदाशिवांकमारूढा शक्तिरिच्छा कपालिवेति।
सा च निरूक्षपडंग शक्तिषु नित्यस्वरूपाख्याः शिरः शक्तिः। अपरे केचिच्छाशक्तिस्वरू
पं प्रपंचयन्ति॥ सत्वं चित्तमहत्वं तत्व परमविनोदात्मशक्तेः पराया पिंडीकृत
प्रकृत्या प्रथमरतिपति बाजकालांतवर्तिनः। तत्त्वासंसारस्थितिस्थितित्वप
नित्यपायादितो मार्गवांतं तत्वं नो निर्ममेच्छत्वमिह विजयसे विष्णुमायाभि १८२
धते॥ तत्कार्थके समर्पकं संबोधयति॥ हे विष्णुमायाविधूते विवेशि व्याप्नोषि
विष्णुः। न सत्त्व विष्णुशब्दस्तत्वपरः। तदुक्तं पाराशरपुराणे। नारायणो हरिर्वि
ष्णुर्मुकुंदः केशवोऽच्युतः। एवमादीनि नामानि नैव तत्वपराणि विदुरिति। सः ब्या
पिकामायानिरूढक्ति लक्षणा। तदुक्तं शिवगीतायां॥ दैवी ह्येषा गुणमयी मम मा

या दुरत्यया। मामेव ये प्रपद्यंते मायामेतां तरंति ते इति॥ तदुक्तं कूर्मपुराणेऽपि॥
ब्रह्मविष्णुशिवा ब्रह्मन् प्रधाना मम शक्तयः। ततश्च न्यूनमैत्रेय देवादक्षादय
स्तपेसाद्दिना॥ स परः परशक्तीनां ब्रह्मणः समनंतरमिति मायात्वेनापर्वशिवा
द्दिक्कतिस्मृत्यादिक्रमेणाविभूतित्वेनापि प्रमितिपादितत्वात्॥ तत्कमैत्रेयोपनि
षद्यपि योऽह खलु वावास्य सात्विकोंऽशो सोऽसौ योऽयं विष्णुरित्युक्तयत्वेन विवक्षितत्वात्
विभूतिर्यस्मात्पोक्तः। अतएवापरमविनोर्महाव्यापकस्य। तादृशा अपि॥
माया धिष्ठानत्वात्॥ यद्वा। यद्वा विष्णुश्चासौ मायाविभूतिश्चेति कर्मधारयः। त
डुक्तं रहस्यागमे। शिवो महेश्वरश्चैव रुद्रो विष्णुपितामहः। संसारवैद्यः सर्वज्ञ
ः परमात्मेत्युदाहृतः। एतन्नामाष्टकं पुण्यं शिवस्य परमात्मनः। रहस्यं सर्व
शास्त्रेभ्यः सारभूतं समुद्धृतमिति। अतएव परमशिवविनोदिसादितवा

ब्मनःन्याक्तेःपरायाःसत्याचित्ता।अहत्वमितिपरं त्र्यपवाच्यसमष्टिरूपायाः।अत्रश्रुतिः।त्वंपोवति
हैङ्गा नवंति।तत्त्वमसिमिति।अतएवात्मन्याक्तेरिति।इच्छादित्रिशक्तिनांपरान्त्रानामवयवत्वात्
श्रुतिर्नुदेवात्मशक्तिं त्रिगुणैर्निरूढामितिसर्वोचाया मापराहंतारूपायादूत्स्यर्थः।अत्रमंत्र
पोपनिषत्।सैषा विचित्रासुदृढास्वयं गुणाभिन्नांकुरा चेति।तापनीयेपि।अपिगुणाभि
न्नासर्वत्र ब्रह्मविष्णुशिवरूपिणीति।।तदेवं मायोपाधिकं जगत्कारणं ब्रह्मचैतन्यमु १८३
पासमहापमितिवज्रलेपने।सत्वं सतोभावः।अत्रश्रुतिः।सदेवसोम्येदमग्रआसीदिति।भी
गवासिष्ठेपि।न तत्तिमितगंभीरं न तेजो न तमस्ततं।अनाख्यमनभिव्यक्तं सत्किंचिदव
शिष्यत इति।चित्त्वं।चितोभावः।तदुक्तं ईश्वरप्रत्यभिज्ञायां चितिः स्वतंत्रा विश्वसि
द्धिहेतुरिति।चिद्गगनचंद्रिकायामपि।योमयावहति नसुरःनरःपंचप्रसरणपता
वकः।मेऽजमाणगुरुवक्त्रंचितप्रपोल्लास मूर्त्तिरियहा स्थितो जगदिति।योगवासि

ष्टेपि।चिदेकाएविएवायंस्वयमात्मविद्भृत इति।अहंत्वमहंभावः।अत्रवाजसनेयिश्रु
तिः।सोहमस्मीत्यग्रेव्याहरत्ततोहंनामाभवदिति।अथर्वशिरःश्रुतिरपि।सोहंब्रवीदह
मेकःप्रथममासीदित्यादि।शिवगीतास्वपि।आसंप्रथममेवाहंकर्त्तास्मिचसुरेश्वरा इत्या
दि।चिद्गगनचंद्रिकायामपि।प्रपंचेहमहंनिमं गःपरंत्वाक्रमोरथति दर्पमीश्वरोवाद
आत्मकरणात्मनारिवमात्रवक्तिविदितेत्वरंद्रवरेइति।एतत्सत्वादित्रयं प्रकृत्या।जीवे १८४
प्रधानंप्रकृतिरितिकीर्त्यते।गुणसाम्यंप्रकृतिरितिकापिलाः।तदुक्तं संक्षेपसंग्रहे॥
एनिर्मायादिभिःषड्भिःपरिपूर्णःपरःपुमान्।उक्तंयोगानुयायादेवीतथापुरुषसंज्ञकः
सेवमायार्थयोगार्थंपञ्चोरमत्कसंज्ञकं।मूलप्रकृतिर्विश्वस्यगुणात्रितयरूपकं॥
अन्नत्वम्याप्रकृत्यांतुगुणतत्वेवरत्वहेतिकोर्थः।त्रिधातावदिदंतत्प्रवृत्तिः।केचि
त्वसदार्थनिष्ठाः।यथासत्संज्ञानमनंतंब्रह्मेति।सदेवसोम्येदमिति।अथस्यनमनन्त

सारूप्यः। केचित्स्वपरार्थनिष्ठाः। यथायोयं विज्ञानमय इति। योयंपवनस्तद्वत्सारूप्यः। केचि
दुभयनिष्ठाः। प्रज्ञानं ब्रह्मेति सारूप्यः। एवमागमान्ता अपि। तथा तत्र्यं पिंडीकृत्य। इच्छादिश
क्तित्रय प्रसेकमेकत्राः प्रतीयमानानां सर्वचित्ताहंत्वानामेकरसमापन्नः कश्चिद्द्वय
विशेषः प्रकाशविमर्शरूपसितशोणबिंदुसमष्टिस्तृतीयबिंदुरूपत्वात् सिंदुः प्रकृत्सो
पादानेन पिंडाकारः समरसीभूयेस्यर्थः। प्रथमरतिपतिप्राजकालोनवह्निः। प्रथ
मोरतिपतिरादिकामः। तदुक्तं कामकलाविलासे। बिंदुरहंकारात्मा रविरेतन्मिथुन १५४
समरसाकारः। कामः कमनीयतयेति। नचैयं सामान्येच्छोन्मेषेति। पूर्वत्र तत्त्वनिरू
पणे। यदयमनुत्तरमूर्त्तिर्निजेसुपक्रम्य। इच्छामेव स्वेच्छासंततसमवायिनीशक्ति
रितिशक्तितत्त्वमेव शिवतत्त्वादनाधनिरूप्या। इच्छाम् रजोरूपाहंकृतिरासीदहं
प्रतीतिकरीति एवं द्विहंशाता। वक्ष्यति चात्र मुनिः। इच्छाशक्त्या यया तेकवलितमि

ति। आलीयानुत्तरेच्छागुणेऽसाहित्यानाविवेकं। आदित्वंच तस्य पूर्वकालीनत्वात्। अतए
व पूर्वकालवाची भूत्वेति कालप्रत्ययः। स एव आज्ञोपदेशो यस्य तथोक्तः कल्पान्तवह्नि
ः प्रलयानलः। आदिकामएव प्रलयानलयानलस्तस्य विश्वविश्वावहारो सर्वत्वात्।
तदुक्तमुत्तरचतुःशत्यां। तदीयं ज्ञेयमाहार्यचिरश्मिविश्वतत्त्विषामहाप्रकाशो वि
श्वस्य संहारवमनौद्यत इति। उक्तं च मुनिना प्रपंचेन त्रिंशतिकायां। विश्वसंहृतिर
सैकतत्सरोः। येनिहाननरसनाकुलोद्यमः। यत्र चिच्छिखिशिखासु हूयते लीलयैव न
किमेतदर्च्चनं इति। त्वमेवादिकामोनिरूक्तलक्षणो भूत्वेस्यर्थः। तदुक्तं चिद्गगनचंद्रि
कायां। आततेतरतदुत्तराश्रयस्त्वसदादुदयतेशिवासरे। अद्ययावद्यचित्स्वपात
नुदर्शविमर्शइह वाचकः स्मर इति। संसाररसृष्टिस्थितिलयनिलयाद्रि। संसारः सं
सरणात्मकस्तत्संबंधिनः। सृष्टिः सर्जनानुकूलो ब्रह्मरूपस्य तेव्यापारः। स्थितिर्विष्णु

रूपस्यापालनानुकूलोपन्नः । लयः रुद्ररूपस्य संहारानुकूलोपन्नः । नियमोतिप्रापित
लयरूप ईश्वरस्य ते संकृतस्यास्य तिरस्कारण रूपस्ति आदर्शोपस्या आदिशब्दात्स
दाशिवस्य तेऽनुग्रहरूपोपन्नो विगृह्यते । तदुक्तमाचार्यैः उगमस्तु तेधाता हरिस्ब
तीस्य हि । तदा हरिः आदितो पाणिवां तं । आदितोयं अथ्याकृतं जलमेवार्णवः समुद्रोऽत
पस्तत्पोऽकं । तदुक्तं ब्रह्माण्डपुराणे । तदूर्ध्वं आदितो पाद्भिरव्याकृत जलेऽहं तद्रतिक १९५
स्पजजावस्यानमिसर्पः । नोऽस्माकं बहुवचनस्य वस्त्रसा विवितिन सर्वरक्षा । तत्वं जा
तनिप्रापे लोककल्लो । तत्वज्ञाह वाच्यानि सृष्ट्यादिसंकेतानि ब्रह्मादीनि तत्वानी सर्ष
ः अत्र प्रावरणावाख्यानार्थ इस्वो चाम । तानिव्याप्य लेनाधरी कृतस्ते अः परो विभु
स्त्वमेवासीः सर्पः । तथा चानस्यपार इति इति स्कन्दे । यमंतः समुद्रेकवयो वदन्तीति ।
आदित्यपुराणेपि । एकार्णवे तु त्रैलोक्ये ब्रह्मा नारायणात्मकः । भोगिशय्यागतः शे

ते एकीभूयाथ विष्णुना । ब्रह्मा लोकमलं वस्त्राची रुद्रः कालाग्निसंनिभः । पुरुषः पुंडरी
काक्षो रूपं तस्य परमात्मनः । तस्य हेमनिकायान्ते शितिकंठं त्रिलोचनं । प्रसादसुमुखं वी
क्ष्य प्रतो मुञ्जीतकौतुका ।। इति । एवं चोमासहायं परमेश्वरमनुमिति । कृतं ससपरं
ब्रह्मेशादिमंत्रेभ्यो निरुक्तरीत्या विग्रहसिद्धिः । शिवशंकररुद्रेशानत्र्यंबकमहेश्वर
महादेवादिशब्दवाच्यत्वं त्वपदे शिवादिनिर्णीतं । नन्वुपासनायै वारोपि ~~निर्विरोध~~
तो विग्रहोस्तु न तथा वर्णितइति चेत् । न । तेषामपि निर्विरोध तयोरेवताधिकरणे
मायेन प्रतीतत्वात् । न चैवमपाणिपादमित्यादिश्रुतिविरोधः । सस्वकामादिश्रुति
विरोधात् । मायिका गुणा न निर्गुणत्वहापका इत्यादर्शो मायाएवात्रसर्व स्यापका
ः प्रसिद्धं चैतद्रूपो १ मासादिति सूत्रे । यद्यपि तत्रशंकांतरावतारस्मिन्मायाश्र्या
तराणि । तथापि नीगमात्रसाम्यलिंगादित्सूत्रे माधवकब्रह्मलिनो गमाम्यो कोरिक्षावि

यह इत्यपारः॥ वस्तुतस्तु सिद्धांते साधकसंकल्पानुगुणविग्रहादिमत्त्वं पैव परत्वसिद्धिरिति
शिवं। अत एव निर्मम इत्युः॥ यतस्त्वं निर्मम इत्युः। ममेतीच्छायां निःक्रांतः। निर्मम इति त्वं परः
ब्रह्मादीनां तु स्वेच्छादि ततन्नियतिनियतत्वेन परेतत्वमप्रपंचयामपराः स्कंधे। तदुक्तं कू
र्मपुराणे। निर्ममो निरहंकार इति। एतस्मादेवासनाषड्गुक्तं तत्वनिरूपणे मुनिनोक्तप
था। वज्राख्येमे दूरे शीविलसित सततं कर्णिकामध्यसंस्थं कोणं तत्रेपुराख्यं तदिरिहविलि
लसत्कोमलं कामरूपं। कंदर्पो नाम वायुर्निवसति सततं तस्य मध्ये समंतात् जीवेशो १९६
बंधुजीवप्रकरमतिहसत्कोटिसूर्यप्रकाशः इति। अलंकारस्तु पूर्वार्द्धविषया पत्कवेरप
ह्नुतिरिसपह्नुतिः। निर्मम इत्यमहाविष्णुविभूतिपदयोस्तत्वविजयसमर्थकत्वलक्षणे
काव्यलिंगेपि। विशेषणविशेष्यसाभिप्रायत्वनिरूपितोपरिकरतदंकुरावपि॥२३॥ ॥
प्रथमरतिपतेरेवावस्थांतरमाह॥ मायाधर्मं तरस्वि कुसुमशरास्तावकी पञ्च

कालेज्ञानज्ञेयप्रमाणप्रकटितमहिमा स्वप्ररोहप्रसारैः॥ तस्माद्यायं विरंचिं तदनुभव
नतामात्मतां ब्रह्मकवायोनो बीजाकारः स्वयंभुरिति कथयति तेनाम विश्वात्मसृष्टे॥
रे विश्वात्मसृष्टे। विश्वात्मनः सृष्टिर्यस्मात्। तदुक्तं महाकविभिः। सृजत्यात्मानमात्मनेति। प
द विश्वमात्मनि स्वरूपे सृष्टिर्यस्मिन् सर्गः। तदुक्तं सिद्धांतसंग्रहे। जगच्चित्रं समालोकप्रवीणा
ति भगवान् शिव इति। श्वेताश्वतराश्च पूर्वसूत्रार्थेत्रप्रवाणां। सूक्ष्मातिसूक्ष्मं कलिल
स्य मध्ये विश्वस्य स्रष्टारमनेकरूपं। विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ज्ञात्वा शिवं शांतिमत्यंत
मेतीति। ब्रह्मांडपुराणेपि। ब्रह्मविष्ण्वर्केन्द्राकाग्निजलभूमिपुरोगमाः सुरासुराः संभ
भूतास्त्वत्तः सर्वं महेश्वरादिति। हे कुसुमशर। ईदृक्चित्रत्वादिना आरिकामे स्पर्धाः। अत्र
रूढ्याकारणकल्कतिः। काममय एवायं पुरुष इति। मायाधर्मं तिरस्यः। मायानिरुक्त
रूढ्या ... मलिनधर्मा सिंहवात्तस्य वसामा
लक्षणामेव धर्मः। यद्वा शुद्धचैतन्यस्य माया लक्षणमलिन...

णीसाकाशादिव्याप्तं नवेन मायाभ्यधर्मश्चेति द्वंद्वसमासः। तदुक्तमभियुक्तैः। धर्मेधि
मरेति रूपद्वयमयतिरूपगिति। तस्मात मोर्वंतिरमवकाशः। अंतरमवकाशावधि
तिकोशः। तत्रस्थः। स्वकाले। सोदेकावसरे। तदुक्तमुत्तरचतुःशास्त्रे। यदासापरमा
शक्तिः स्वेच्छया विश्वरूपिणी। स्फुरत्तामात्मनः पश्येत्तदा चक्रस्य संभव इति। मिस्र
श्लोस मपद इत्यर्थः। तदुक्तं शिवराघवसंवादे। एकः शाश्वतो देवो ब्रह्मविष्णुः सदा
शिवः। त्रिलोचनो गुणाधारो गुणातीतोऽक्षरोऽव्ययः। ज्ञातासि सृष्टास्मात्परं बीजसत्त्व १०१
स्थं गुणत्रयं। वेदत्रयमिदं ज्ञेयं गुणत्रयमयं हि तत्। तत्पदं कृसाल्मन स्थित तत्रमारं
विमलचाद्दृष्टिणोनास्तसुतं ब्रह्माणं वामतो हरिः। दृष्टदेहे नेम हेशानं नेत्री मुत्रा नस्तज
त प्रभुरिति॥ स्वपरोहप्रसारैः स्वस्य बीजरूपस्य प्ररोहोऽंकुरः परावाः। उक्तंच
श्रुतिः। स्वयं गुणाभिन्नांकुरेष्विति। बीजांकुररूपिणी परा शक्तिरिति च तस्य प्रसरा

णाप्रसारः। तैरिच्छाज्ञानादिभिः। ज्ञेयज्ञानप्रमातृप्रकटिता। ज्ञेयमेयं ज्ञानं मानं प्र
माता नुभावकः प्रमाता वनीत्यर्थः। महतो भावो महत्त्वं तत्त्वरूपेण तथोक्तः। मेयादि
रूपैरिच्छादिभिरेतावद्व्याप्य स्थितइत्यर्थः। तदुक्तं पुराणे नंदमुनीन्द्रैः। माता मानं मे
यं बिंदुत्रयमभिन्नबीजरूपाणीति। उक्तंच मुनिनाप्यर्चनत्रिंशति कायां। मानमे
यमिति कस्मै नोक्तिं तं निर्विकारमनिकेतनं शिवमिति। तावकीयस्य संबंधीर
सः। अत्र तैत्तिरीयश्रुतिः। रसो वै स इति। यद्वाएकं परं। ते कुसुमशरः कामा
ख्यः सिसृक्षा रसश्चादिकाम इत्यर्थः। मेयमयहविर्भिस्तन्न रस इति यावत्। अ
त्रवाजसनेयिश्रुतिः। य एष एतस्मिन्मंडले पुरुषस्तस्यैष रस इति। अपं
सकलजेगतः पूर्वी विरंचिं ब्रह्माणं न साद्य जनयित्वा। अत्र श्वेताश्वतरश्रुतिः
। यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै। तं ह देवमात्मबुद्धि

प्रकारांमुपसृत्य वैखरीरूपमहं प्रपद्ये इति। तदुक्तं मन्त्रतानं स्योऽग्निप्रवर्तैः। सूक्ष्मस्थितिसं
हारैर्भिन्नासु शिखासु सूक्ष्मिमयी। ब्रह्मात्र स्थितस्तस्यावधिपतिरेतस्यारतीत्याकारि
तिवदत्तु नवनतां। तस्य ब्रह्मणो नुपश्यादुद्भवनमाविर्भावः। हंसस्तुरीवकुलमि
तिमावेत्युट्। तत्रां। आत्मतामात्मत्वं स्वभावमितिसर्वः। आत्मा देहो धृतो जीवस्वभा
वे परमात्मनीति कोशः। शम्भुवानो व्यापकत्वेनानुभवन्नित्यर्थः। बीजाकारः। बी १५८
जं बीजकं तदाकारः। अथवा विलीनार्थगमकत्वाल्लिङ्गाकारता परिणमन्तरूपेण
बीजं तदाकारः स्वयंभूरिति। इति त्र्यष्टः प्रकाराणां प्रकर्षापेक्षयाना मध्ये यं नाम
रूपमोऽन्योऽन्यो धियः इति धियः प्रसवः। नामधेयं च नाम चेति कोशः। तदुक्तं सोमाग
सुधोदये। पुनरेव कामपीठे तदन्तकोणस्थितेस्सतो रूपं प्रतिफलितं तत्तओ
तिस्वयंभुलिङ्गं समीरितं सद्भिरिति। कथयति ज्ञापयतीत्यर्थः। कोऽर्थः। म

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहं। इत्यादिश्रुतिरिसाल्वरीयः सिसृक्षो
रस एवानुगृहीतप्राणदृष्ट्यादिसहकृतो वसेरेकरितः परात्पराशु ज्ञासमतप्रो
गंते मानमेय मातृत्रेधाविधोमेयरूप ब्रह्माणमुत्पाद्य विश्वाकारता परिणतोऽरे
त्रिकं त्रकरुणकटाक्षनिरीक्षणसिलतापादितपारा ज्ञातपोपलब्ध
विद्याबीजरूपो विलीनमर्थं गमयति तल्लिङ्गमिति व्युत्पत्त्यास्मिन्विली
नमर्थं ज्ञातं गमयत्याविष्करोतीत्यर्थः। आविष्करणीय प्रपंचबीजरूपो तए
बालतयाविद्युन्मूलाधारस्थत्रिकोणान्तर्गताधोमुखस्वयंभुलिङ्गावेष्टिनी प्र
सुप्तभुजगाकारा सार्धत्रिवलयामितिरूपा मारहस्य पूर्णानेदमुत्सुकारी साकुंड
लिनी सार्धत्रिवलयमितमूर्तिर्निरुक्तलक्षणे कामाख्ये त्रैपुरे स्वयंभूरितिते
नामख्यापयतीत्यर्थः। तदुक्तं मुनिना एवषट्चक्रे तत्त्वनिरूपणे पूर्वं कामा

खंडे पुरं निरूप्य तन्मध्ये लिंगरूपी द्रुतकनककलाकोमलः पश्चिमास्यो ज्ञानध्यानप्रकाशात्प्र
थमकिंजल्कयाकाररूपः स्वयंभूः ॥ उद्यत्सूर्येंदुबिंबप्रकरकरस्वच्छपस्निग्धसंतानन्दासीका
शीवासी विलासी विलसति सलिलावर्त्तरूपप्रकारः ॥ तस्मोर्द्धे विद्युत्तंतुसोदरकलास
दृश्या जगन्मोहिनी ब्रह्मद्वारमुखं मुखेन मधुरं संछादयंती स्वयं शंखावर्त्तनिभा न-
वीनचपलामालाविलासास्पदा सुप्ता सर्पसमा शिवोपरि लसत्सार्द्धत्रिवृत्ताकृतिरिति ॥ अत्र १५५
पूर्वोक्तैर्वाक्यैः सपार इति सत्त्वे वामनाः ॥ आदित्यपुराणे वि ॥ लिंगमूर्त्तिं महात्मानमा
स्यसंवृतमप्रमेयं ॥ लिंगस्य मध्ये रुचिरं चंद्रकोटिरविग्रहं ॥ सोममार्गे तथा लिंगे ब्र
ह्माणं हंसरूपिणं ॥ विष्णुं वराहरूपेण लिंगस्याधस्त्वधोमुखं ॥ ब्रह्माणं दक्षिणे तस्य
कृतांजलिपुटे स्थितं ॥ वामे विष्णुं महाबाहुं कृतांजलिपुटं तथा ॥ मयि लिंगं महाघो
रं महाद्युरं च सि ॥ ध्यात्वा प्रदोषकाले तु शिवसायुज्यमाप्नुयादिति ॥ अत एव रमहू

पस्त्वेतु विज्ञानघनः प्रज्ञानघन इत्यादिश्रुतिनिरूढितन्नु दासीनः पर इति नादः ॥ लिं
गपुराणे ब्राह्मणं प्रति विष्णुर्यथा ॥ अस्मान् महत्तरं रत्नं तं गुह्यमन्यविद्यते म-
हतः परमं धाम शिवमध्यात्मिनां पदं ॥ द्वैधीभावेन चात्मानं प्रविभज्य व्यवस्थितं
॥ निष्कलं सकलं चैव सकलस्कम हेश्वरः ॥ अस्माया विधित्रस्य अगम्य ग
हनस्य ॥ पुरा लिंगाद्भवद्वीजं प्रथमं त्वादिसर्गिकं ॥ मम योनौ समासिक्तं तद्वीजं का
लपर्यया ॥ हिरण्मयमनक्रूपारे योन्यामंडमजायतेति ॥ एवं चोक्तं विष्णुमाया
विभूतित्वम विसांगता स्यात् ॥ अनिमुक्तौ तारं च योयं चकाशलिंगगनार्णवर
लम्बिंदु योयं सुरासुरगुरुः पुरुषः पुराणः ॥ यज्ञासमाद्भिरमंधकसूदन
स्य देवि लमेव तदिति प्रतिपादयंतीति ॥ वक्ष्यते चाप मर्षों ब्रह्मानंदप्रबाहा
मिसत्तोपरि च स्पष्टा हो लिंगमूर्त्तेरुत्रत्राम्नसंकृतिस्क त र्षाहेतौ वपि तद्वेत

स्वकल्पनालक्षणा प्रौढोक्तिः। तदुक्तं तन्त्रे। प्रौढोक्तिरुत्कर्षाहेतौ तद्धेतुत्वप्रकल्पनमि-
ति। उदाहरणं॥ १०॥ अथ प्रमाकृत्सिसृक्षापिपासयिषासंजिहीर्षणामादिकामं नि-
रूपयन्त्रिविष्टपात्मसृष्टित्वमेव प्रपंचयंस्तत्रादौ सृष्टिवासनामाह॥ आदिसृष्टौ
तात्पर्यसृष्टिं त्रिभुवनजनवनाभावभूमिं त्रिवारिस्थितिसंततात्मीयतत्वादरविक्र
तगतिं वेधसां डंडमूर्ति। आत्मीयानुत्तरेच्छागुणपरवशा तां प्राप्य संबंध्यात्मा
नः॥ श्रीत्रिंशोविश्वसृष्टिर्नवसिनिडामलत्वमुपश्रीसितात्मा॥ श्रीत्रिंशोनि २००
रूपयन्नेतेन त्रिंभुराकाशमध्ये दूसपवत्रिंशोक्तरीसावच्छमाणप्रपंचे
नापि नरहरात्तविंमृत्रपत्वसंज्ञायइसर्वोव्यक्तः। आत्मीयानुत्तरेच्छागुणप
रवशातां प्राप्य। आत्मनः संबंधिनी। अनुत्तरा तदपानुत्तरेतत्त्वे तत्र विश्राम
येत्युक्तिरितिप्रमाणरीसानासुत्तरंयस्याः साचासाविच्छा चेति। आदिकामाख्या

शक्तिरित्यर्थः। तदुक्तं परापंचिकायां। अनुत्तरेच्छानन्देषु आनंदेषणमुत्तता
क्रियेच्छाज्ञानशक्तीनां सतारामृत्तताचषड्विति। श्रीमदाचार्या अपि। निमिषोन्मे
षामांप्रलयमुदयं यातिजगतीसाकुःसंतदुदितासैवगुणः। तदुक्तं तंत्रांतरे। बुद्धि
सुखदुःखेच्छाद्वेषश्चात्मगुणा इति। तस्यागुणाः सत्वादयः परवशाताः। अनुत्तरोऽका
रः। इच्छा इकारः। तयोर्गुणसंयोगस्तदात्मा एकारः। तदुक्तं पाणिनिना। अदेङ्गुण
इति सच यो निरुक्ष्ट वाच्योयोनिः सृष्टिरित्यर्थः। तदुक्तमभियुक्तैः। अनुत्तरेच्छा
त्रयसामरस्याद्यामूर्तिराद्याप्रविनातिदीता। आनंदराहाद्यकत्वार्धगर्भातानो
भिश्रंगाटवासनस्यामिति॥ तानि तत्रां प्राप्यानुभूय॥ त्रिभुवनस्य त्रिवि
ष्टपस्यजवानानावावाविर्भावतिरोभावौ तयोर्भूमिः स्थानं॥ अत्र
नवनानवास्यामं तस्याम्स्थितिरपि प्रसाक्षिप्यते। तदुक्तं पुराणे

मुनींद्रैः स्फुरितात् हृत्पद्माद् दिरोनादब्रह्मादक्षरो रवात्मकः। तस्मादगगनसमीरणाद्दहनोदकभूमि
वर्णजनिः। अथ विग्रहादपि बिंदोर्गगनानिलवह्निवारिभूमिजननेन। एतत्संचकविकृतिर्ज
गदिदमखिलं यज्जीउपर्यंतमिति। ननु कथं सगोदिष्टमिदमस्माद्गसानां कांपरिहरन्निवेशय
पति। शिवादिक्षितिसंतानात्मपतनादरविकृतगातं शिवादिक्षितिसंतानि षड्विंशत्तत्त्वेरस्नेहा
निता निवसमाणरीसास्त्वप्रकाशास्फुरत्तात्मत्वतीयत्वाद्यत्वीयानि। तेषां तत्त्वानां च शिवादि
क्षितिसंतानां क्रियादिप्रकसंतामशुद्धानि। पुरुषादिमायांतानि शुद्धाशुद्धानि। शिवादिनिशु २०१
द्धानि। एकैकैषां पंचतत्त्वमयतापि स्वच्छंदसंग्रहे। पुरुषादिकमायांतं तेजस्तत्त्वं महेश्वरी
विद्येश्वरसदेशाख्या वायुतत्त्वं समीरितं। शिवतत्त्वं शिवं वुधा विदितिः। एवं चैषामात्मतत्त्व
विद्यातत्त्वशिवतत्त्वात्रिसंज्ञासंकेतोपि। तदुक्तं स्वच्छंदसंग्रहे। धरादिमायांतमात्मतत्त्व
मांतर्गतं स्मृतं। शुद्धविद्येश्वरमहाशिवविद्याख्यतत्त्वगाः। शिवशक्तिद्वयं चैव शिव

तत्त्वं प्रकीर्तितं। प्रमातृमेयप्रमितिरूपमेतत्त्रयात्मकं। एतत्तत्त्वं शिवतत्त्वमयं पुन
समीरितमिति। तेषु तेषादरः सिसृक्षारसिकत्वलक्षणः। तदुक्तं सोऽन्यापसुधोदृया सर्गे
एकादिवर्णैः षड्विंशाद्विस्तरात्मनोवयवैः। षड्विंशत्तत्त्वमयं जगदावृणुते तदात्मकं मा।
तावाक्तिर्न शिवेन विना शिवोपि न तया विस्तितदिदं। विश्वं वागर्थमयं शिवतत्त्वात्तु तत्त्वास
संभवं मातीति। एवमेषं शिवतत्त्वक्षोभणे परशिवायनमः। कंशक्तितत्त्वात्मने परशिवा
यं। हंसः पृथिवीतत्त्वात्मने परशिवायनमः इसं तत्त्वसमासोपि सूचितो भवति स चोत
र इति वक्ष्यते। तेन विकृतानन्तदाकारतापरिणामलक्षणविकृतिवतीगतिर्या
सिर्थस्याः। अत्र छंदोगच्छतिः। नामरूपेश्वाकरणावाणीतिकुलतः। यतोवेषसांडांडप्र
तिविधसाब्रह्मणः संबंधांडं। अत्र छंदोरोगच्छतिस्तदांडनिरवर्त्तनेसादिरुक्तपूर्वी।। ब्र
ब्रह्मांडमितसर्गः। तत्रांडानिरेखापवरकासेषामपि ब्रह्मांडस्य गुणवत्त्वपातत्वेनमोगि

चिरन्तनस्य समानत्वात्। यद्वा। अथ पतेर्वरवर्णिनी ततो ब्रह्माण्डमंडलात्। निर्गत्य सा मरुत्
पातेयत्र तद्ब्रह्मस्थानं स्मरद्भिरिति योगवासिष्ठे कर्करी सा ब्रह्माण्डानामानंत्याद्विरक्तिरेय
द्राक्षिण्यास्कंधे विवर्त्तितरी सा रुद्रस्रष्टा मंडानि च विसृत्य तयोर्यस्याः। सकलांडानां मुक्त
वत्सामाणरीसेकपंचाननाद्विजपि रूपत्वात्। तथोक्तं। आदिहान्तावर्णसृष्टिः। अ अकाराद्या
दिर्येषां हकारांतो येषां तेषां मर्णानां अर्थं वर्णं तद्रूहरमिसागमिकाः। तेषां सृष्टिं
विश्वात्मतापरिणतिलक्षणं संमयक्रवानः। स्वयमादिवर्णरूपमकुरं सन्। यस्य पद्मा २०२
धीम्यायाश्चाक्तिरुद्दीरिते सुक्ताभियुक्ता सा वागर्थजातं याप्यस्थित इत्यर्थः। निज
मलत्रयुपप्रोषितात्मा। अत एव निजानां स्वात्माधिकानां मलानां माणवकादीनां त्रया
णपपुष्पतद् इति युसमासे कः पूसर्ष्यपुष्ये: कर्मणि क्तः। नपप्रोषितत्वपूर्णं इत्यर्थः। आ॥
मीस्वामाकेयस्य। तदुक्तं तंत्रांतरे॥ आणवं कार्मणं चैव मायिकं च मलत्रयमिति॥

मलत्रयावृत इति संकुचितशक्तिरित्यर्थः। अत एव विश्वसृष्टिः। विश्वस्मानिरुक्तस
पड्विंशात्मेत्वात्मकस्य सृष्टिर्यस्मिन्नु यस्माद्वा त्वं च वसि। कोर्थः। प्रथमाक्षररूपस्त्वमु
न्मेषशक्तिप्रसरपरतंत्रः। स्फुटिकद्वावजपाद्युपरक्तः संक्रांतमलत्रयपूर्णो वाग
वाद्वंद्वं सर्वं मत्तं गायति च त्वामतः। स्तुतिकृतिरीलासकलवाङ्मयं यस्य भ्रुवानो विश्व
सृष्टिर्नतु वास्तव इत्यर्थः। अत एव त्वं परातिनावः। वक्ष्यते च यथादिवर्णस्याभिव्यक्तिवर्ण
कानि सत्यामान्तृकास्कंधे। उक्तं च मुनिना सुंदरीमहिम्नः स्तुतौ। पंचाशक्तिजदेहहंसा
दिमानृकैसंते। इति। अलंकारस्तु पूर्वसूत्रयाति पन्नविश्वसृष्टित्वस्य मातृकाव
र्णाभासिरूपतया समर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिंगं ससमोक्तिः। उदाहृते चाविरोध
णसानिध्यायतायक्तः। परिकरोति॥२५॥ अथ केन स्थितिरूपतां निरूपयन्प्रवृत्ति
वहितस्वक्रमयज्ञनयंत्रकालचक्रमपि सूत्रयति॥ चत्वारः कालतत्त्वे तवपु

गपतयस्तच्चतुर्थस्य पुत्रा विख्याता द्वादशैते तिथिस्थितिरूपिणि विदिताः स्वावताराः॥ श्रीकृंगा
धाम्नानाथाध्वनयुगविधय स्तानि त्रिपुरा स्थितौ तच्छ्रनमारावतमाना स्थितिरूपिणि वि
दितास्ते सहस्रार्कदीप्ते॥ हे सहस्रार्कदीप्ते। सहस्राकोणामिव दीप्तिर्यस्य तथोक्त
कोटिसूर्यप्रतीकाशे सर्पः। कालचक्रपरिवर्त्तनस्य तद्धा नत्वा चर्पारितं तद्
रूपमाम हेश्वरसंवादे। अहोरात्रे पार्श्वे इसम्। त्वावरीत्वमहं दिनमिति च। नरू
त्राणि रूपमस्येति च। अपि। वामनपुराणेपि। स्वरूपं त्रिपुरघ्नस्य कालस्वरूपिणः
येनां वरं मुनिश्रेष्ठा आसं लोकहितैषिणा। यत्राश्विनी भरणी कृत्तिकापादस्तथांशक
॥ मेषराशिः कुजः क्षेत्रं तच्छिरः कालरूपिणः॥ साहिनोप्रोष्टपदं ध्रुवाण कन्श्र च रे
रावती तथा। द्वितीयं जीवसदनं मीनस्तच्चरणा बुभाविसं तेन कालात्मक वित्र
हप्रपंचनं। कूर्मपुराणे॥ ब्रह्मनारायणेत्याख्यां स्वक्रमेनुकालो नियतिर्भाद्विपुरू २०३

:पृथगिति तच्चक्रांतर्गतमेव श्रीचक्रमिति॥ अत्र योगवासिष्ठेपि॥ पारत्रांनु
रूपतयैव कालस्वरूपं यथा॥ षण्मुखः षड्भुजो बुद्धा हन्त्रः किंकरसेनयेति। अत्रा
पिबन्ति। वक्त्राणि ध्यानयोगे। महावह्निपादं षडीस्यमिति। मूलकृत स्तुदाह्वाम
सारावत्तु जलेन विवह्निता इति। ध्वाद्दृशा तु जलं वह्निति॥ नासिष्ठेतु षड्भुजत्वेनोक्ति
:घ्नचिद्दृष्टा दृशा तु जः घ्नचित्तत्त्व संख्यातुज इति संजनवदभिप्राया। कालचक्रांत
गति श्रीचक्रवासनाच्चिकगन चंद्रिकायां। त्वं परापरमूर्तिर्वैखरीति मोक्षे स्वबि
स्तारविलापनोन्मुखी। हृदयनादरणाक्रांभु सप्तमागोचरी नववासि चिद्विहासिनी॥
अतएव तत्कालतत्वेपतइतिशेषः। यस्मात्स्वक्रमे बंधिनि कालचक्रे धारो
यथा। तत्र प्रथमतो कालचक्रे बिंदुं घ्नचित्कृत्वा तस्य रितः षड्गुलमाने न रच्चे
रूत्वा तद्वहि रंध्रकेकांगुलमानतः प्रथमेन सह स सप्तदशात् तानि निःपापता

निषड्विंशाद्येकाग्निर्विभक्तव्यो द्वात्रिंशत्कोष्ठयुतासु पङ्क्तिष्वादौ पाश्चात्त्यकोष्ठ
मारभ्य प्रवेशरीत्या प्रथमायामकारादिषोडशस्वरान्। ततः अदृष्ट्येन द्वितीयायां पं
क्तौ तत्क्रमेण ककारं। तृतीयायां तथैव खकारं। चतुर्थ्यां तथैव गकारं। पंचम्यां त
थैव घकारं। एवं क्रमेण षड्विंशाद्येकाग्न्यां। हकारं तथेति लिपिरेषु वर्णेष्वप॥
ड्विंशाद्येकाग्निषु संगृहीताः षट्सप्तत्युत्तरपंचशतसंख्याका वर्णा भवंति। कोष्ठका
पंक्त्या ईदृशं सद्वितिवर्णचतुष्टयं विलिख्य पूर्ववालस्वरैर्हृत्त्रयं नामपि त्वामव २०४
क्षरमष्टदलं तद्बहिश्चतुरस्रं रचयेत्। अत्र सर्वनामसंस्कमध्यस्थदेवतानिमुखे
न। मध्ये चक्राद्बहिस्थमिति स्वक्रमः। वस्तुतस्तु षट्कोणमेवं तद्विज्ञाय श्रीकारी
साबहिः काव्यचक्रं लिखेत्॥ तदेवमेतस्य चक्रस्य षट्सप्तत्युत्तरं पंचशतमेदाः
शतमेदाः संभवंति ते तद्घजनप्रकारान्श्रीगुरुतः आसूतो वा वसेयाः॥ ॥८

ति कालचक्ररचनाप्रकारः॥ ॥ अथ प्रसंगात् कालानिलाजपप्रकारोऽपि॥
तत्राकारादिहकारांताः पूर्वसूत्रसूचिताः षड्विंशद्वर्णाः षोडशानिलास्मकैः षोडश
भिः स्वरैः प्रत्येकं संयोजिताः षट्सप्तत्युत्तरपंचशतसंख्या भवंति। तत्संख्याना
मेषां कालानिलानामेकैको वर्णः षड्विंशाद्विघ्नानामादिवर्णद्वयविलानां वाग्भ
वत्वं। तेषामेव षड्विंशतां तत्तद्वर्णानामाकारेण कृतसंधीनां पुनः पुनः पर्याय
दृसाकामराजत्वं। ईकारस्तृतीयः शक्तिकूटाख्यः। तत्रादौ साधकोऽविविक्तेन सदा
वेकांते गृहे वासनं संपूज्य पाद्युः स्वस्तिकादिक्रमेणोपविश्य गुर्वादिकं दत्त पू
र्वकं प्राणानायम्य तत्र शुद्धादिमातृकां तं संक्षेपतोऽनिवृत्त्यैव मस्तकरहस्तबाहुमू
लादिषड्विंशस्थानेषु प्रतिस्थाने षोडशदलपद्मानि विभाव्य तेषु कारादिषड्विं
शाद्वर्णान्षोडशस्वरयुतान् विन्यस्यांतः प्रथमान्तरं विमस्य पूर्वादिदलेषु तत्त

हृदयरश्मिकृतिरूपान् षोडशाब्दवर्णान् ललाटादिकान् बिन्दुसंस्थितान् प्रणम्य ऊर्ध्वाधो वर्णन्यासोत्तरं र
छेन निसाविद्यासहितमूलविद्यया त्रिःप्राणानायम्य ऋष्यादिन्यासं कृत्वा पंक्तिः कालनिसान्यासमु
मादीनमिषष्य विनस्याप्य वर्णविनियोगमुख्यार्थं तद्दिननिसाविद्याक्षरैरेतैर्मूलिविद्विगुणसार्द्ध
स्थितषडंगः । रक्तां रक्तांबरां रक्तस्रग्विभूषानुलेपनां । पात्रां कुक्षौ कृकोद्दं उपसनवि
श्रितां स्मरेदिति कालनिसां ध्यात्वा विन्यासेति निरूढ्य लक्ष्यासे चक्रे स्वात्मं स्थिंध्यात्वा मानसैः पं
चभिरुपचारैर्यथाशक्त्युपचारैरभ्यर्च्य ॥ तत्राष्टावंग विद्यायपा ॥ मूलं तद्दिननिसाविद्या
अं सौः हंसः इत्यक्षराणां तावत्क पंचाशद्विद्याजपात् ततः केवलविद्यां त्रिदीपिनीमेकवा
रं प्रजप्यात् मूलं सर्वत्र ॥ अ अ ह्रां हसाई हं सदसाद्दि ॥ अ ल्ला हसाई हं सदसंतमष्टधा जप
त्वा पुनः मूलं आ ह्रां ईसः ॥ अ ह्रां ई इ ला ई इ ला ई उ हा ई ऊ हा ई ऋ सा ई ॠ सा ई
५१ ॥ ऌ सा ई ॡ सौ वा ई ए ह्रा ई ऐ ह्रा ई ॥ ओ वा ई औ वा ई अं मा ई अः मा ई ॥ इति षोडश ॥ ॥ २०५

पुनः अ का ई ई चा ई उ टा ई ऊ ता ई ऋ पा ई ए या ई ओ शा ई अ ला ई इ सप्तधा ॥ तत
पश्चात् कालनिसाविद्यासहितो जपः । अयमेव पिंगलाविद्याजपः ॥ प्रतिदिनं वर्गद्वय
साध्यास्थो विधेयः ॥ प्रथमदिवसे अ आ ई अ का ई ई सा ई अ ह्रा ई संतो ॥ पुनः आ आ ई आ
५२ आ का ई सा ई ह्रां ई संतो ॥ इ आ ई इ का ई सा ई ह्रा ई संतो ॥ पुनरीं ई आ ई ई का ई ई ह्रा ई
संतो ॥ पुनः उ आ ई उ का ई इ सादि ॥ पुनः ऊ आ ई ऊ का ई इ सादि ॥ ऋ आ ई ऋ
ह्रा ई इ संतो ॥ पुनः ॠ आ ई ॠ का ई इ सादि ॥ ऌ आ ई इ संतो ॥ ॥ एवं क्रमेण ह्रा ई सं
तो ॥ एवं षट्सप्तसप्तोत्तरपंचशातं भवति ॥ अन्यायं विवेकः । षोडशस्वर संभिन्नपुग
लं रोमस्य षट्सप्तसप्तोत्तरपंचशतविद्याभिः ॥ पुरा मूलं जप्त्वा तदनु तद्दिनरज
नितास्थित्वा वर्णा भिन्नक्रमेण मूलं जपेत् ॥ युगाक्षरदिनाक्षरैः तद्दिननिसाप्रथ
मं द्वितीया ह्रो ल्प विद्याजपस्य यस्मिन् युगे यस्वरयुतयुगाक्षरं तत्स्वरमा २०६

रम्भषड्विंशाक्रमेण तद्विसर्गान्तिमविद्याजपपर्यंतं जप्त्वा पुनस्तदन्त्यस्य प्रथमस्व
रमारभ्यारब्धस्वरपूर्वं सुरांतिमविद्यावधिं जपेत्। तदा मूलविद्याया निरूढसंख्या।
कोजपो भवति। अत्र युगं षड्विंशादिनात्मकं॥ प्रागुक्तं मंडलवर्णेषु षट्सप्तसुत्तर
पंचशातसंख्याकेषु एकैकस्मात्तरस्यैकैकं युगं प्रतियुगान्तरत्वेण तद्दिवि लंदेशि
केंद्रवदनारविंदतो वसेयं। एवं द्विपंचाशादुत्तरंश्शातं॥ जपो मूलविद्यायाः॥ अंग २०६
विद्याजपस्तु एकैकवर्गाद्वावेकनवतिसंख्यस्तेन वर्गद्वयाद्धीजपार्द्धस्तुत्तरंशा
तं। केवलमूलविद्याजपो पि वारचतुष्टयं त्रिरावृत्तो वा दत्ताधा भवति। संमस्य विच
त्वारिंशदुत्तरत्रिशताधिकसहस्रसंख्यो भवति। ततः केवलां मूलविद्यां त्रिसप्तिनी
मेकवारं गुरुपादुकामेकवारं जप्त्वा स्वामीरणेमहि स्तोत्रं पठेत्॥ ततो दिननिसा वि
द्यापुरस्कृतेन पूर्ववत् प्राणायाम पूर्वं विद्याय समर्पयेत्॥ ततो द्वितीयदिने पूर्वव

हासनानि जपांते। तत्र रं-कआई ककाई सादिको-आई कि-आई की-आई। कु-आई कू-
आ। कृ-आई। कॄ-आई। क्लृ-आई। क्लॄ-आई। के-आई। कै-आई। को-आई। कौ-आई। कं-आई
कः-आई। एवं क्रमेण षड्विंशादिने ह-आई सादिशेषो विधिः समः। अत्र पारायणक्रमे
पंचपर्यायेन दः। तदुक्तं तंत्रराजे। दिनतो वारतः पश्चाद्दिशादि सर्वार्थसिद्धये मिसे
तेन। कुसुमशर रसत्तावकीयः स्वकालेऽस्य तत्काल जपरतस्य वा दिक्षांताणि शिवा
सितिरूपविद्याग्न्यात्मसृष्टिं विनिरूप्य स्थितिरपि काव्य चक्राद् इति भावः। तदुक्तं लघुस्त
वे-आई पल्लवीते परस्परयुतैर्द्विं-त्रिक्रमाद्दशारैः काद्यैः ह्रांतगतैः स्वरादिरे
दिनमदूसेतं॥ प्रकृतमधिक्रियते। निरूढलक्षणो ह्यधिकालततलोग्मे-च चक्रो। चत्वा
रो युगपतयः। युगस्य षड्विंशादिनात्मकस्य पतयो युगाधीशाद्दसर्षः। अत्र सर्वे
षामेव वर्णानां युगाधिपतित्वं क्रमेणेऽस्य वाचामः॥ तच्चतुर्थस्य पुत्राः। तेषां चतु

थीस्यपुत्राः।स्वावताराः।स्वस्वावतारात्रंत्रामूत्तादृसर्थः।युगाधीशास्वात्मसदाशः।शताःपुं
भक्षीतिकोशः।तैःसहैतिसदाशः।तेनसहनुस्यपोगदतिसमासः।तुस्यपोगवचनं
प्रायिकंसकर्मकः।सलोमकइत्यादिदर्शनात्।चोपसर्जनमितिमहत्स्यसः।भि
पुनरूपाःपूर्णोदयादिसहिताइत्यर्थः।तेचवारत्रोतिविख्याताः।प्रसिद्धाःवारत्रा
सेनाल्वंचतुर्णीपंचानांनापानांसहोगोवसंभवात्।श्रीकंठस्यप्रपंचनिपर २०१
त्वंशिवपुराणेपि।येपुनर्विग्रहाःकेचिद्रत्नादिष्वविदर्शिताः।तेपिलोकहिता
येवकृताश्रीकंठमहर्षिणा।ग्रंडस्याधिपसंचश्रीकंठस्यनसंज्ञायः।श्रीकंठा
त्मनित्रिवोमहर्षिकोडंतीमधितिश्रुति।सदोषाएवदेवाद्यनिग्रहीतापचोचितं
नतस्तेपिविपाप्मानःप्रजाश्चविगतज्वराः।निग्रहोपिविशेषेणविदुषांनियु
गुमितइत्यादिना।तेचधृतयुगविधयः।धृतोऽवस्थापितोयुगानांससारो

नांविधिर्विवर्त्तिरूपोयैः।द्वादशानांद्वादशाब्दपरिगणनेचतुश्चत्वारिंशदु
त्तरशतदिनसंमिताचतुर्योगीभवति।पर्यायेणतस्यवर्त्तिकाइत्यर्थः॥त
एवास्थितिरूपायाकृतिःकर्मवर्त्तनलक्षणातयाविरहिताःकार्यानुमिताइ
त्यर्थः॥ताश्चियुक्तांतःलिंगाश्रिताः।स्थितिकृतोनानधिकृसांतयोमित्वेन
तस्यवर्त्तकोतःस्थितोयतस्त्वमितिसंबंधः॥चैतन्यमाएवतस्मात्।चैतन्यम
स्तेषमिसन्नादिरचे॥यतश्चैतन्यमस्तवतत्रस्थितिसांतस्मात्वंस्थिति
विरहितोसि॥स्थितेनिरुक्तापाःकृतिःपालना